

LGBTIQ I RODNA **ravnopravnost *na papiru:***

Izveštaj o analizama predmetnih kurikulumu,
kurikulumu međupredmetnih tema i nastavnih
materijala

Iceland
Liechtenstein
Norway

**Active
citizens** fund

Impressum

Naslov

LGBTIQ I RODNA RAVNOPRAVNOST NA PAPIRU:
Izveštaj o analizama predmetnih kurikuluma,
kurikuluma međupredmetnih tema i nastavnih materijala

Nakladnik

Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“

Autorstvo

Amir Hodžić i Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“

Lektura

Sandra Antulov

Mjesto i godina izdavanja

Rijeka, 2022.

Grafički dizajn

Sara Pavičić

Projekt „Podržimo uključivo obrazovanje – gradimo sigurnu budućnost“ je podržan sa 129.600,00€ financijske podrške Islanda, Lihtenštajna i Norveške u okviru EGP grantova.

Izveštaj je omogućen financijskom podrškom Islanda, Lihtenštajna i Norveške u okviru EGP i Norveških grantova. Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost udruge Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“ i ne odražava nužno stavove država donatorica i Upravitelja Fonda.

Sadržaj

Uvod	1	Četvrti razred srednje škole	43
Analitički okvir i proces	2	Hrvatski jezik – mediji	43
O riječima i njihovoj upotrebi	5	Etika – partnerstvo, obitelj	43
Analiza predmetnih kurikuluma i nastavnih materijala	7	Politika i gospodarstvo – ljudska prava	44
Četvrti razred osnovne škole	11	Politika i gospodarstvo – ljudska prava	45
Priroda i društvo – pubertet, oblici zlostavljanja	11	Pravoslavni vjeronauk – diskriminacija	46
Peti razred osnovne škole	12	Analiza kurikuluma međupredmetnih tema	47
Katolički vjeronauk – diskriminacija	12	Prvi odgojno-obrazovni ciklus (prvi i drugi razred osnovne škole)	48
Šesti razred osnovne škole	13	Osobni i socijalni razvoj – identiteti, različitosti (tjelesne, osobne; obitelji)	48
Priroda – pubertet, spolni sustav, spolno sazrijevanje	13	Zdravlje – tjelesne osobine, razlike i sličnosti dječaka i djevojčica, uvažavanje različitosti, seksualno nasilje	48
Sedmi razred osnovne škole	15	Drugi odgojno-obrazovni ciklus (treći, četvrti i peti razred osnovne škole)	49
Hrvatski jezik – mediji, stereotipi, predrasude, diskriminacija, govor mržnje	15	Zdravlje – pubertet, podržavanje različitosti, vrste nasilja (seksualno)	49
Osmi razred osnovne škole	17	Građanski odgoj i obrazovanje – stereotipi, predrasude	49
Biologija – spolno zdravlje, spolno ponašanje, spolno prenosive bolesti, spolni kromosomi, nasljeđivanje spola, spolno sazrijevanje, planiranje obitelji	17	Treći odgojno-obrazovni ciklus (šesti, sedmi i osmi razred osnovne škole)	50
Katolički vjeronauk – spolnost	19	Osobni i socijalni razvoj – identiteti, društvene norme	50
Prvi razred srednje škole	20	Zdravlje – spolno i reproduktivno zdravlje, spolno ponašanje, spolni odnosi, različitosti, vrste nasilja	50
Etika – identiteti, spol i rod, spolnost, obitelj, životno partnerstvo	20	Građanski odgoj i obrazovanje – diskriminacija, rodni identitet, rodno izražavanje, spolna orijentacija, predrasude, stereotipi, govor mržnje, ravnopravnost spolova, mediji	50
Drugi razred srednje škole	24	Četvrti odgojno-obrazovni ciklus (prvi i drugi razred srednje škole)	51
Biologija – spolno zdravlje, spolni sustav, spolno sazrijevanje, spolno ponašanje, ravnopravnost spolova	24	Osobni i socijalni razvoj – identiteti, različitosti, oblici nasilja	51
Hrvatski jezik – mediji	25	Zdravlje – spolno ponašanje, spolno prenosive bolesti, HIV/AIDS, pobačaj, kontracepcija, spolno i reproduktivno zdravlje, planiranje obitelji	51
Etika – feministički pokreti, LGBT pokreti	25	Građanski odgoj i obrazovanje – spol, spolni identitet, ravnopravnost spolova, spolna diskriminacija	52
Katolički vjeronauk – spolnost, mediji	30	Peti odgojno-obrazovni ciklus (treći i četvrti razred srednje škole)	53
Islamski vjeronauk – rodne norme, pobačaj, višezženstvo	31	Osobni i socijalni razvoj - društvene norme, ljudska prava	
Pravoslavni vjeronauk – eros, seksualnost, adolescencija	32	Zdravlje – spolno i reproduktivno zdravlje, spolno prenosive bolesti, planiranje obitelji, pobačaj	53
Treći razred srednje škole	33	Građanski odgoj i obrazovanje kao nastavni predmet	54
Sociologija – identiteti, rodne razlike, obitelj	33	Rasprava	57
Hrvatski jezik – mediji	34	Zaključne napomene i preporuke	63
Etika – medicinski potpomognuta oplodnja, surogatno majčinstvo, prekid trudnoće, posvojenje i udomljavanje; diskriminacija pri zapošljavanju i na radnome mjestu	35	Prilog - izdvojeno iz analiziranih udžbenika	67
Psihologija – adolescencija, identiteti, predrasude, stereotipi, diskriminacija, mediji	38		
Katolički vjeronauk – muškarci i žene, mediji, predrasude, spolnost, obitelj, pobačaj	41		
Pravoslavni vjeronauk – abortus, umjetna oplodnja	42		

Uvod

Prije točno trinaest godina, u listopadu 2009. godine, Odbor ministara/ministrica Vijeća Europe zamijetio je da pojedini dijelovi tadašnjih nastavnih materijala u hrvatskome školskom sustavu diskriminiraju osobe na osnovi seksualne orijentacije¹. To se posebice odnosilo na tvrdnje u udžbeniku biologije u trećem razredu srednjih škola, za koje je utvrđeno da „stigmatiziraju homoseksualne osobe i utemeljene su na negativnim, iskrivljenim, osuđujućim i degradirajućim stereotipima“. Problem nezastupljenosti i/ili negativnoga, diskriminirajućega i stigmatizirajućega predstavljanja LGBTIQ tema u školskim udžbenicima prepoznat je kao jedan od nekoliko slojeva homofobije, bifobije, transfobije i interfobije u hrvatskome odgojno-obrazovnom sustavu. Neki drugi vidovi uključuju: vršnjačko nasilje na osnovi seksualne orijentacije, rodnog identiteta i/ili izražavanja; nepostojanje odgovarajućih programa, smjernica i regulativa usmjerenih na suzbijanje homofobije, bifobije, transfobije i interfobije u školama; manjak sustavne edukacije i senzibilizacije odgojno-obrazovnih djelatnika i djelatnica; nedostatak profesionalnih izvora podrške za LGBTIQ učenice i učenike (Bijelić i Hodžić, 2013.; LORI, 2016a; LORI, 2016b; Štambuk, Dugine obitelji i LORI, 2022.).

Ovaj izvještaj sadržava nalaze i uvide dobivene analizama odabranih predmetnih kurikuluma, odgovarajućih udžbenika, radnih bilježnica i čitanki te pojedinih kurikuluma međupredmetnih tema, koje su se usredotočile na (ne)prisutnost i načine predstavljanja LGBTIQ sadržaja kao i nekih tema vezanih uz rodnu ravnopravnost. U protekloj dekadi provedeno je nekoliko relevantnih analiza (Brumen, 2012.; Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, 2012a; Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, 2012b; Bijelić, 2013.; Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, 2013.; Roditelji u akciji – RODA, 2017.) koje su ukazale na manjkavosti tada proučavanih udžbenika (heteronormativnost, nevidljivost LGBTIQ tema, spolna/rodna binarnost, rodni stereotipi, medikalizacija seksualnosti). Za potrebe ovog izvještaja analizirani su novi kurikulumi doneseni početkom 2019. godine te uglavnom recentna izdanja nastavnih materijala, udžbenika i radnih bilježnica iz 2020. i 2021. godine.

Analize su napravljene u sklopu projekta „Podržimo uključivo obrazovanje – gradimo sigurnu budućnost“, koji provodi Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“ s partnerskim organizacijama „Dugine obitelji“ iz Zagreba i „Norsensus Mediaforum“ iz Norveške. Analize je proveo Amir Hodžić u suradnji s Lezbijskom organizacijom Rijeka „LORI“, a na sugestijama i pomoći u izradi ovog izvještaja posebno zahvaljujemo Nataši Bijelić iz organizacije CESI. Ovaj rad nastavak je desetogodišnjih aktivnosti koje LORI provodi u području obrazovanja za ljudska prava, a koje uključuju edukacije mladih u srednjim školama, edukacije obrazovnih djelatnika/djelatnica, zagovaranje pozitivnih zakonskih i društvenih promjena te razvijanje smjernica i preporuka za suzbijanje homofobije, bifobije, transfobije i interfobije u hrvatskome odgojno-obrazovnom sustavu. Nalazi predstavljeni u ovom izvještaju, uz odgovarajuće preporuke, doprinose jačanju zagovaračkih izvora i kapaciteta za djelovanje na razvoj javnih politika u obrazovanju.

1 Rezolucija CM/ResChS(2009)7 usvojena je uzimajući u obzir kolektivnu pritužbu Međunarodnog centra za pravnu zaštitu ljudskih prava (INTERIGHTS) protiv Hrvatske te imajući u vidu pripadajući Izvještaj Europskog odbora za socijalna prava (ECSR–European Committee of Social Rights). https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/processed-complaints/-/asset_publisher/5GEFkJmH2bYG/content/no-45-2007-international-centre-for-the-legal-protection-of-human-rights-interights-v-croatia

Analitički okvir i proces

U dogovoru s projektnim timom i stručnim suradnicama početno je odabrano jedanaest predmetnih i tri kurikuluma međupredmetnih tema za osnovne i srednje škole, a s obzirom na uključenost sadržaja važnih za ovu analizu. Kurikulumi su preuzeti s mrežnih stranica Ministarstva znanosti i obrazovanja (MZO)² i obuhvaćaju sljedeće predmetne kurikulume: Priroda i društvo za osnovne škole, Priroda za osnovne škole, Biologija za osnovne i srednje škole, Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije, Etika za gimnazije, Psihologija za gimnazije, Sociologija za gimnazije, Politika i gospodarstvo za gimnazije, Islamski vjeronauk za osnovne škole i gimnazije, Pravoslavni vjeronauk za osnovne škole i gimnazije te Katolički vjeronauk za osnovne škole i gimnazije. Od međupredmetnih tema odabrane su Građanski odgoj i obrazovanje za osnovne i srednje škole, Osobni i socijalni razvoj za osnovne i srednje škole te Zdravlje za osnovne i srednje škole.

U sljedećem koraku u izabranim su kurikulumima identificirani pojedini nastavni elementi (odgojno-obrazovni ishodi/očekivanja, razrada ishoda, (ključni) sadržaji, preporuke za ostvarivanje ishoda) koji sadržavaju sljedeće teme u fokusu ove analize:

- **pubertet**
- **adolescencija**
- **tijelo**
- **identitet**
- **spol**
- **rod**
- **spolni / rodni identitet**
- **rodno izražavanje**
- **rodne uloge / norme**
- **spolna / rodna ravnopravnost**
- **feminizam**
- **spolnost / seksualnost**
- **spolno / seksualno i reproduktivno zdravlje**
- **prekid trudnoće / pobačaj / abortus**
- **spolna / seksualna orijentacija**
- **LGBTIQ**
- **stereotipi**
- **predrasude**
- **diskriminacija**
- **govor mržnje**
- **nasilje**
- **ljudska prava**
- **obitelj**
- **brak**
- **partnerstvo**

² <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/predmetni-kurikulumi/539>; <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/nacionalni-kurikulum/medjupredmetne-teme/3852>

Početni kriterij za selekciju udžbenika bila je prisutnost neke od navedenih tema u kurikulumima za pojedini razred, pa su tako analizom obuhvaćeni udžbenici za sljedeće nastavne predmete i razrede:

- **Priroda i društvo – 4. razred osnovne škole**
- **Katolički vjeronauk – 5. i 8. razred osnovne škole; 2. i 3. razred srednje škole**
- **Priroda – 6. razred osnovne škole**
- **Hrvatski – 7. razred osnovne škole; 2., 3. i 4. razred srednje škole**
- **Biologija – 8. razred osnovne škole; 2. razred srednje škole**
- **Etika – 1., 2., 3. i 4. razred srednje škole**
- **Islamski vjeronauk – 2. razred srednje škole**
- **Psihologija – 2. i 3. razred srednje škole**
- **Pravoslavni vjeronauk – 2., 3. i 4. razred srednje škole**
- **Sociologija – 3. razred srednje škole**
- **Politika i gospodarstvo – 4. razred srednje škole**

Nalazi dobiveni analizom kurikuluma međupredmetnih tema uključeni su u izvještaj prema danoj strukturi odgojno-obrazovnih ciklusa: 1. ciklus (1. i 2. razred osnovne škole); 2. ciklus (3., 4. i 5. razred osnovne škole); 3. ciklus (6., 7. i 8. razred osnovne škole); 4. ciklus (1. i 2. razred srednje škole); 5. ciklus (3. i 4. razred srednje škole).

Imajući u vidu velik broj nakladnika uvrštenih u kataloge obveznih udžbenika³, odlučeno je da će se u analizu uključiti udžbenici kojima se koristi najmanje 10% svih razreda na državnoj razini. U procesu traženja informacija za konačni izbor (odobreni udžbenici, broj razreda, najpopularniji nakladnici udžbenika iz određenih predmeta u pojedinim razredima) projektni tim naišao je na nesistematičnost, netransparentnost i otežan pristup potrebnim podacima. Na mrežnoj stranici MZO-a nalaze se djelomični katalogi odobrenih udžbenika, tj. katalogi koji sadržavaju samo dopune ili promjene za određenu školsku godinu, razred i/ili predmet, bez dostupnosti sveukupnih informacija u jednom dokumentu⁴.

Dodatni problem javio se prilikom istraživanja koji je nakladnik najzastupljeniji u određenome predmetu u pojedinom razredu, za što ne postoje jedinstvene i transparentne informacije. Nakon dugotrajnoga procesa sastavljanja podataka iz više kataloga i pretraživanja rezultata⁵ pristupilo se nabavi izabranih udžbenika od pojedinih nakladnika, a što je ukazalo i na nakladničku neujednačenost u dostupnosti tiskanih i digitalnih verzija.

3 Dok je Sporazum [tadašnjeg] Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta i nakladnika školskih udžbenika iz 2013. godine potpisalo 67 nakladnika, njih 58 navedeno je u katalogu za školsku godinu 2014./2015., a njih 20 u nepotpunom katalogu za 2020. godinu (nedostaju npr. podaci o predmetima i nakladnicima udžbenika iz Politike i gospodarstva, Islamskog vjeronauka i Pravoslavnog vjeronauka).

4 <https://mzo.gov.hr/istaknute-teme/odgoj-i-obrazovanje/udzbenici-za-osnovnu-i-srednju-skolu/katalog-udzbenika/1013>

5 (Pre)velik broj nakladnika, pa posljedično i nastavnih materijala, vidljiv je u rezultatima pojedinih pretraga. Tako je npr. utvrđeno da se izdanjima određenog nakladnika koristi manje od deset škola u svim županijama, ali i da za predmet Hrvatski jezik u 7. razredu postoji 26 različitih nastavnih materijala (udžbenika, čitanki i radnih bilježnica) različitih nakladnika.

Naposljetku, u analizu je uključeno sveukupno 59 nastavnih materijala, od čega 44 udžbenika, 11 radnih bilježnica i 4 čitanke⁶. Otprilike polovina nastavnih materijala kupljena je u antikvarijatima, četvrtina je nabavljena direktno od nakladnika (uključujući i neka digitalna izdanja), a ostatak su prikupile suradnice i suradnici LORI.

Izvještaj je strukturiran prema razredima i odgojno-obrazovnim ciklusima, tj. prema redoslijedu kojim se pojedini sadržaji za analizu pojavljuju u nastavnim predmetima i međupredmetnim temama tijekom osnovnog i srednjeg školovanja. U prvom dijelu predstavljaju se rezultati analize predmetnih kurikuluma kao normativne razine nastavnoga procesa, a zatim slijede uvidi iz analize nastavnih materijala za svaki pojedini predmet kao oprimjeravanje propisanih odgojno-obrazovnih ishoda/očekivanja i ključnih sadržaja⁷. U drugom dijelu navedeni su nalazi analize kurikuluma međupredmetnih tema te analize priručnika i zbirke prijedloga nastavnih priprema za provedbu Građanskog odgoja i obrazovanja kao zasebnoga predmeta. Zatim slijedi rasprava o zastupljenosti pojedinih sadržaja vezanih uz LGBTIQ pitanja i rodnu ravnopravnost na razini kurikuluma i o načinima njihovoga predstavljanja u analiziranim nastavnim materijalima. Na kraju izvještaja nalaze se preporuke za pomake unaprijed u uključivosti i vidljivosti LGBTIQ tema i rodne ravnopravnosti u kurikulumima te za poboljšanja u sustavnosti i kvaliteti njihovoga predstavljanja u nastavnim materijalima.

⁶ Također, analizirana su tri priručnika i zbirka prijedloga nastavnih priprema za Građanski odgoj i obrazovanje (vidi stranice 54.–56.).

⁷ U ovom slučaju, zbog nedostatka vremena i ljudskih resursa, analizom nije bilo moguće obuhvatiti i razinu same nastavne prakse u školama, što bi zasigurno doprinijelo cjelokupnijem uvidu u pristup LGBTIQ tematici u hrvatskom školstvu. Ovako, samo anegdotalno, navodimo saznanje da se o ovim temama ponekad raspravlja i u sklopu nastave stranih jezika, a što ovisi o pojedinim nastavnicama / nastavnicima.

O riječima i njihovoj upotrebi

Prije raspravljanja o (ne)uključenosti i načinima predstavljanja LGBTIQ tema i rodne ravnopravnosti u kurikulumima i udžbenicima potrebno je komentirati lingvističku i terminološku razinu analiziranih materijala. Što se tiče kurikuluma, svi su pisani u skladu s tradicionalnom gramatičkom konvencijom prema kojoj se muški rod koristi kao „uključivi“ ili „opći“ za oba spola/roda. Dok se u tekstovima zakona i propisa odredba o rodnoj neutralnosti izraza provodi barem uključivanjem napomene poput „Izrazi koji se za fizičke osobe koriste u muškom rodu su neutralni i odnose se na osobe muškog i ženskog spola“, u slučaju ovih kurikuluma to izostaje.

S obzirom na teme u fokusu ove analize primjetna je konceptualna i lingvistička nepreciznost u upotrebi riječi spol u kurikulumima. „Spol“ se upotrebljava za označavanje pojmova koji se odnose na biološku/medicinsku kategoriju spola (npr. „spolni kromosomi“ i „nasljeđivanje spola“), također i za pojmove koji se odnose na seksualnost (npr. „spolni odnosi“ i „spolno ponašanje“), a u nekim slučajevima i za koncept roda (npr. „spolna diskriminacija“ i „ravnopravnost spolova“). Na primjer, propisani sadržaji za ostvarivanje odgojno-obrazovnog ishoda uspoređivanja „životnih ciklusa organizama“ u kurikulumu Biologije za drugi razred gimnazija uključuju izraze „spolni sustav čovjeka“, „odgovorno spolno ponašanje“ i „ravnopravnost spolova“. Drugi primjer odnosi se na izraz „spolni identitet“, koji se navodi u kurikulumima Psihologije („građenje odnosa s drugima koji su zasnovani na ravnopravnom dostojanstvu, na poštovanju bez obzira na različitost mišljenja, kulturnoga, spolnog ili rasnog identiteta“) i Građanskog odgoja i obrazovanja (obvezni ključni sadržaji: „spol, spolni identitet“). S obzirom na višestruku primjenu riječi spol u analiziranim kurikulumima, nije u potpunosti jasno na koji se dio identiteta ova sintagma odnosi: na spolni, rodni ili seksualni identitet⁸.

Nadalje, zanimljiva je i činjenica da se riječ seksualnost spominje u samo dva analizirana kurikuluma. U međupredmetnoj temi Zdravlje dva se puta nalazi sintagma „seksualno nasilje“ („seksualno nasilje – prihvatljiv i neprihvatljiv dodir“ i „nasilje – verbalno, tjelesno, emocionalno, seksualno, kibernasilje“), dok se u kurikulumu Pravoslavnog vjeronauka riječi „seksualnost“ i „eros“ navode u okviru adolescentskog razvoja: „Učenik tumači smisao riječi da je čovjek stvoren privremeno manjim od anđela. Upoznaje sve-topisamsko i kršćansko poimanje pojmova ljubav (lični karakter) – eros – seksualnost (prirodno kretanje), osobito imajući na umu adolescentsko ponašanje kao psihološki najdinamičnije životno razdoblje.“

Usto, pitanje prekida trudnoće različito se imenuje i kontekstualizira u pojedinim kurikulumima. U Pravoslavnom se vjeronauku „abortus“ smješta u „probleme bioetike“ uz eutanaziju, kloniranje, kremiranje i umjetnu oplodnju; u Islamskom vjeronauku „pobačaj“ pripada u područja medicine koja su povezana sa „životnom praksom muslimana i muslimanke“ zajedno s pitanjima transplantacije organa, medicinske autopsije, transfuzije krvi i izvanmaternične oplodnje; a u Katoličkom vjeronauku „pobačaj“ predstavlja „povrede ljudskoga života“, kao što

⁸ Ovdje mislimo na identitetska određenja s obzirom na spolne karakteristike (interspolna/endospolna osoba), osobni doživljaj roda (transrodna/cisrodna osoba) i seksualnosti (gej / biseksualna / strejt osoba).

su i ubojstvo, samoubojstvo i eutanazija. Kurikulum Etike „prekid trudnoće“ navodi kao jedan od izbornih sadržaja vezanih uz temu „etička pitanja u vezi s nastankom života“, uz medicinski potpomognutu oplodnju, surogatno majčinstvo te posvojenje i udomljavanje, dok se u međupredmetnoj temi Zdravlje „pobačaj“ nalazi u okviru „planiranja obitelji“ zajedno s izrazima „sprječavanje maloljetničke/neplanirane trudnoće“ i „maloljetničko roditeljstvo“.

Tekstovi u udžbenicima obuhvaćeni ovom analizom u većini slučajeva slijede jezične i terminološke obrasce prepoznate u kurikulumima, no postoje i pozitivni primjeri upotrebe dvorodnih oblika, kao što su oni u novijim izdanjima (2020.– 2022. godine) nakladnikā Školska knjiga i Profil-Klett za predmete Etika, Sociologija, Psihologija i Hrvatski jezik.

**Analiza predmetnih kurikuluma
i nastavnih materijala**

	4. OŠ	5. OŠ	6. OŠ	7. OŠ	8. OŠ
PRIRODA I DRUŠTVO	Pubertet, oblici zlostavljanja				
PRIRODA			Pubertet, spolni sustav, spolno sazrijevanje		
BIOLOGIJA					Spolno zdravlje, spolno ponašanje, spolno prenosive bolesti, spolni kromosomi, nasljeđivanje spola, spolno sazrijevanje, planiranje obitelji
HRVATSKI				Mediji, stereotipi, predrasude, diskriminacija, govor mržnje	
ETIKA					
PSIHOLOGIJA					
SOCIOLOGIJA					
POLITIKA I GOSPODARSTVO					
KATOLIČKI VJERONAUKE		Diskriminacija			Spolnost
ISLAMSKI VJERONAUKE					
PRAVOSLAVNI VJERONAUKE					

	1. SŠ	2. SŠ	3. SŠ	4. SŠ
PRIRODA I DRUŠTVO				
PRIRODA				
BIOLOGIJA		Spolno zdravlje, spolni sustav, spolno sazrijevanje, spolno ponašanje, ravnopravnost spolova		
HRVATSKI		Mediji	Mediji	Mediji
ETIKA	Identiteti, spol i rod, spolnost, obitelj, životno partnerstvo	Feministički pokreti, LGBT pokreti	Medicinski potpomognuta oplodnja, surogatno majčinstvo, prekid trudnoće, posvojenje i udomljavanje, diskriminacija pri zapošljavanju i na radnom mjestu	Partnerstvo, obitelj
PSIHOLOGIJA			Adolescencija, identiteti, predrasude, stereotipi, diskriminacija, mediji	
SOCIOLOGIJA			Identiteti, rodne razlike, obitelj	
POLITIKA I GOSPODARSTVO				Ljudska prava
KATOLIČKI VJERONAUK		Spolnost, mediji	Muškarci i žene, mediji predrasude, spolnost, obitelj, pobačaj	
ISLAMSKI VJERONAUK		Pokrivanje žene u javnosti, nošenje brade, pobačaj, višeženstvo		
PRAVOSLAVNI VJERONAUK		Eros, seksualnost	Abortus, umjetna oplodnja	Diskriminacija

	Osobni i socijalni razvoj	Zdravlje	Građanski odgoj i obrazovanje
1. ciklus (1. i 2. OŠ)	Identiteti, različitosti (tjelesne, osobne, obitelji)	Tjelesne osobine, razlike i sličnosti dječaka i djevojčica, uvažavanje različitosti, seksualno nasilje	
2. ciklus (3., 4. i 5. OŠ)		Pubertet, podržavanje različitosti, vrste nasilja (seksualno)	Stereotipi, predrasude
3. ciklus (6., 7. i 8. OŠ)	Identiteti, društvene norme	Spolno i reproduktivno zdravlje, spolno ponašanje, spolni odnosi, različitosti, vrste nasilja	Diskriminacija (rodni identitet, rodno izražavanje, spolna orijentacija), predrasude, stereotipi, govor mržnje, ravnopravnost spolova, mediji
4. ciklus (1. i 2. SŠ)	Identiteti, različitosti, oblici nasilja	Spolno ponašanje, spolno prenosive bolesti, HIV/AIDS, pobačaj, kontracepcija, spolno i reproduktivno zdravlje, planiranje obitelji	Spol, spolni identitet, ravnopravnost spolova, spolna diskriminacija
5. ciklus (3. i 4. SŠ)	Društvene norme, ljudska prava	Spolno i reproduktivno zdravlje, spolno prenosive bolesti, planiranje obitelji, pobačaj	

Četvrti razred osnovne škole

Priroda i društvo – pubertet, oblici zlostavljanja

Tijekom osnovnoškolskog obrazovanja tema puberteta prisutna je u Kurikulumu nastavnoga predmeta Priroda i društvo za 4. razred unutar koncepta „Promjene i odnosi“. Jedan od sadržaja za ostvarivanje odgojno-obrazovnog ishoda vrednovanja „važnosti odgovornog odnosa prema sebi, drugima i prirodi“ jest i uočavanje osobnog rasta i razvoja i promjena u pubertetu. Savjetuje se da se uz tjelesne promjene raspravlja i o promjenama u ponašanju te da se ovaj sadržaj ostvaruje u suradnji s timom školske medicine. Drugi relevantan sadržaj za postizanje istog ishoda odnosi se na prepoznavanje različitih oblika zlostavljanja („tjelesno, psihičko, vršnjačko, elektroničko, govor mržnje“) i poticanje učenika/učenica na „svjesno i aktivno“ sudjelovanje u njihovu sprečavanju.

Za analizu zastupljenosti i predstavljanja tema identificiranih u kurikulumu Prirode i društva prikupljeno je šest nastavnih materijala triju nakladnika. Tema promjena u pubertetu u svim materijalima predstavljena je u okviru binarne spolne i rodne podjele na dječake i djevojčice, a u slučaju dvaju nakladnika i heteronormativno. To se odnosi na udžbenike „Istražujemo naš svijet 4“ (Školska knjiga, 2022.) i „Priroda, društvo i ja 4“ (Alfa, 2022.) te radnu bilježnicu „Istražujemo naš svijet 4“ (ŠK, 2022.). U sva ova tri nastavna materijala, u dijelu o promjenama u ponašanju djevojčica i dječaka u pubertetu, nalazi se gotovo ista rečenica: „(Pojavljuje se veće) zanimanje za suprotni spol“. U udžbeniku „Pogled u svijet 4: Tragom prirode i društva, 2. dio“ (Profil Klett, 2021.) ne navode se promjene u emotivnom razvoju mladih, ali to je jedini od analiziranih materijala koji, u sklopu dijela o građi ljudskoga tijela, opisuje spolne organe, no samo njihovu reproduktivnu funkciju, pri čemu se naglašava spolna i rodna binarnost: „Spolni organi služe nam za produženje vrste, za nastanak i rađanje djece. Razlikuju se djevojčice i dječaci, žene i muškarci.“ U ostalim izdanjima samo se spominje da se u pubertetu „razvijaju spolni organi“, da „rastu dlačice ispod pazuha i oko spolnih organa“ te da „kosti zdjelice štite probavne, mokraćne i spolne organe“.

Grafički prikazi ljudskoga tijela također se razlikuju prema izdanjima, počevši od crteža s vidljivim spolnim organima (ŠK, 2022.) preko ilustracije koja simulira dubinski i trodimenzionalni prikaz tijela s penisom (Profil Klett, 2021.) pa do crteža na kojima su na dječjim tijelima u donjem rublju prikazani sustavi organa za kretanje, disanje, probavu, izlučivanje te živčani i optički sustav (Alfa, 2022.). U ovome trećem slučaju jednom se navodi i „sustav organa za razmnožavanje“, ali se o njemu, za razliku od svih ostalih tjelesnih sustava, ne raspravlja dalje u tekstu.

Druga tema koja je važna za ovu analizu i identificirana je u kurikulumu Prirode i društva jest problem zlostavljanja i nasilja. U udžbeniku „Priroda, društvo i ja 4“ (Alfa, 2022.) opširnije se raspravlja o pojavi nasilnoga ponašanja među djecom i mladima, pri čemu se navodi da nasilje može biti „tjelesno, emocionalno, spolno, putem interneta...“, objašnjavaju se pojam i vrste vršnjačkog nasilja te se predlažu postupci u slučaju ugroženosti – udaljavanje, obraćanje osobi od povjerenja, poziv Hrabrom telefonu. Također, postavljaju se pitanja: „Što učiniti ako svjedočimo vršnjačkom nasilju?“ i „Što se može učiniti da spriječimo fizičko nasilje?“

U udžbeniku „Istražujemo naš svijet 4“ (ŠK, 2022.) ova tema predstavljena je u poglavlju „Sigurna komunikacija u digitalnom okruženju“ i u kratkom odlomku „Mirno rješavanje sukoba“, dok je u udžbeniku „Pogled u svijet 4: Tragom prirode i društva, 1. dio“ (Profil Klett, 2021.) prisutna u poglavlju „Dio sam zajednice“, u dijelu u kojem se objašnjava pojam slobode: „Svatko ima jednako pravo na slobodu. Svatko ima pravo na zaštitu od nasilja. U svome postupanju imam dužnost čuvati druge od svake vrste nasilja: vrijeđanja, fizičkoga i drugoga nasilja.“ U ovome poglavlju raspravlja se i o „dječjim pravima“, pri čemu se navodi sljedeće:

Članovi zajednice međusobno se razlikuju svojim izgledom, osobinama i interesom. Ono što je svima zajedničko jest da su svi jednako vrijedni i da imaju ista prava. Svako dijete, djevojčice i dječaci jednako, imaju svoja dječja prava.

Teme prava djece, ljudskih prava, života u zajednici, odgovornosti te demokratskih vrijednosti jednakosti, slobode, dostojanstva, solidarnosti i ravnopravnosti prisutne su i u ostalim analiziranim nastavnim materijalima.

Peti razred osnovne škole

Katolički vjeronauk – diskriminacija

Kurikulum nastavnoga predmeta Katolički vjeronauk sadržava teme značajne za ovu analizu, koje su predstavljene u okvirima katoličkog nauka i vjere. Tako se u opisu domene „Kršćanska ljubav i moral na djelu“ navodi da će se „pred učenike transparentno staviti misli onih koji o određenim moralnim ili etičkim pitanjima imaju drukčije mišljenje od Katoličke Crkve, neovisno radilo se o etičkim pitanjima (abortus, rodna ideologija, pitanje istospolnih zajednica i drugo) ili kada je riječ o gospodarstvu i javnoj politici (pitanje korupcije, nepravedne podjele dobara, siromaštvo i drugo), ali će se pomno paziti da se učeniku jasno predoče istine kršćanske vjere na temelju kršćanskoga, odnosno katoličkoga morala“.

Također, u dijelu u kojem se objašnjava povezanost Katoličkog vjeronauka sa Sociologijom napominje se da je odnos muškarca i žene potrebno „uvijek, uz sociološko tumačenje, u povijesnom i sadašnjem smislu[...] interpretirati i tumačiti i na teološki način“. Zanimljiva je činjenica da od svih analiziranih kurikuluma, ovaj, uz to što je najobimniji (s 262 stranice), u dijelu „Povezanost s drugim predmetima i međupredmetnim temama“ jedini navodi povezanost s čak 19 drugih nastavnih predmeta i svih 7 međupredmetnih tema! To se objašnjava „neprijepornim utjecajem religije, osobito kršćanstva, na razvoj opće i nacionalne kulture te općenito na konkretan život pojedinaca i zajednice“.

U 5. razredu, u sklopu domene „Čovjek i svijet u Božjem naumu“, jedan od odgojno-obrazovnih ishoda odnosi se na objašnjavanje važnosti zajedništva te „kako nas vjera potiče na prihvaćanje sebe i drugih“, što se postiže razradom sadržaja kao što su „prihvaćanje drugih u njihovoj različitosti“ te istraživanje pojmova i primjera diskriminacije i dijaloga.

U analiziranom udžbeniku „Učitelju, gdje stanuješ?“ (Kršćanska sadašnjost, 2020.), u poglavlju „Različitosti i prihvaćanje“, nalaze se afirmativne poruke: „Naše različitosti jesu bogatstvo. Katkad se bez razloga bojimo nepoznatoga. Zato je važno druge upoznati i prihvatiti. Samo povezani s drugima i drukčijima možemo učiniti svijet boljim mjestom za život svih ljudi“. Također, na kraju udžbenika nalazi se „Leksikon“, koji sadržava određenja pojmova dijaloga i diskriminacije:

Dijalog: razgovor između dviju ili više osoba; međusobno poštovanje i prihvaćanje.

Diskriminacija: neopravdano negativno ponašanje prema nekoj skupini ili njezinim pojedinim članovima. Diskriminacija može biti rasna, spolna, vjerska, nacionalna, dobna itd.

Šesti razred osnovne škole

Priroda – pubertet, spolni sustav, spolno sazrijevanje

U Kurikulumu nastavnoga predmeta Priroda za 6. razred osnovne škole, u sklopu makro koncepta „Procesi i međudjelovanja“, nalazi se odgojno-obrazovni ishod objašnjavanja značenja „ciklusa na primjerima iz žive i nežive prirode“, u kojem se od učenika/učenica očekuje da opisuju „pubertet kao razdoblje spolnog sazrijevanja te naglih tjelesnih i psihičkih promjena“. Kao sadržaji za ostvarivanje ovog ishoda navode se „životna razdoblja čovjeka (uloga i važnost glavnih organa spolnoga sustava, pubertet)“, a jedna od preporuka glasi: „Povezati organe spolnoga sustava s njihovim ulogama, objašnjavajući važnost odgovornog ponašanja; nije potrebno detaljno ulaziti u fiziologiju reprodukcije, već naglasak valja staviti na promjene koje se događaju u pubertetu povezujući ih sa spolnim sazrijevanjem; učenje se može organizirati u obliku radionica i projekata koji potiču razvoj osobnosti, poučavaju o metodama donošenja odluka i prihvaćanju različitosti.“

U sva tri dostupna udžbenika teme obrađene za analizu odgovaraju sadržajima propisanim kurikulomom i predstavljene su u okviru fizičkih i psihičkih promjena u pubertetu i adolescenciji te u kontekstu reprodukcije. Na primjer, u udžbeniku „Priroda 6“ (Alfa, 2020.) navodi se da spolni organi „omogućavaju razmnožavanje“, da „njihov potpuni razvoj i sazrijevanje završava u pubertetu“ i da „nakon što se u potpunosti razviju, mogu obavljati svoju zadaću – stvaranje potomaka“. Takav pristup vidljiv je i u udžbeniku „Priroda 6“ (ŠK, 2021.), u kojemu možemo pročitati da „menstruacija označava spolnu zrelost djevojaka“, a da „polucija označava spolnu zrelost dječaka“. Samo u jednom slučaju nagovještava se da u konceptu *spolnosti* postoje i druge dimenzije osim anatomske ili reproduktivne: „Najvažnije promjene koje se javljaju jesu spoznaje o vlastitoj seksualnosti, razvijanje vlastitog identiteta te stjecanje neovisnosti od roditelja.“ („Priroda 6“, Profil Klett, 2020.)

U analiziranim nastavnim materijalima kategorija spola predstavljena je binarno, što je vidljivo na primjeru ovog zadatka u radnoj bilježnici „Priroda 6“ (ŠK, 2021.), čime se izostavljaju interspolne varijacije i posljedično životna iskustva interspolnih osoba (Slika 1).

U istoj radnoj bilježnici nalazi se i ilustracija životnih razdoblja čovjeka sa stereotipnim i normativnim prikazima ženske rodne uloge i rodnog izražavanja (Slika 2).

3. Popuni tablicu tako da upišeš tražene nazive u prazna polja.

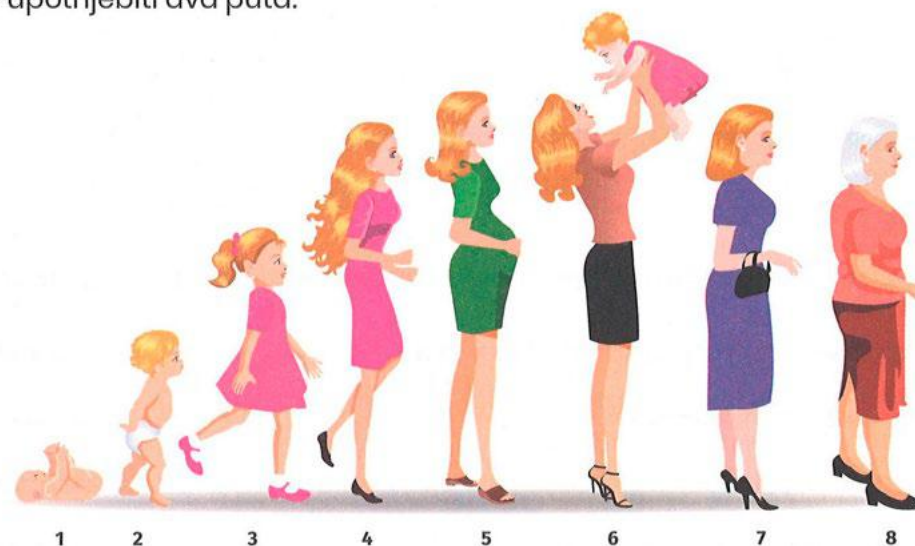
	Muški spol	Ženski spol
spolne žlijezde		
spolne stanice		

Slika 1.

ŽIVOTNA RAZDOBLJA ČOVJEKA

1. Promotri sliku i odgovori.

- a) Na slici su prikazana životna razdoblja čovjeka. Brojevi označavaju broj osobe na slici gledajući slijeva nadesno. Imenuj životna razdoblja na temelju slike. Pojedine nazive možeš upotrijebiti dva puta.

Slika 2.

Sedmi razred osnovne škole

Hrvatski jezik – mediji, stereotipi, predrasude, diskriminacija, govor mržnje

U Kurikulumu nastavnoga predmeta Hrvatski jezik za 7. razred osnovne škole odgojno-obrazovni ishodi u području „Kultura i mediji“ uključuju i obrazlaganje pozitivnog i negativnog utjecaja „različitih medijskih tekstova na razvoj stavova i vrijednosti“ i suprotstavljanje „stereotipima, predrasudama, pristranosti, prikrivenoj i otvorenoj diskriminaciji i govoru mržnje“. U četrnaest navedenih obveznih književnih tekstova za cjelovito čitanje u osnovnoj školi zastupljene su dvije autorice s tri teksta, Ivana Brlić-Mažuranić (*Čudnovate zgrade šegrta Hlapčića i Priče iz davnine*) i Nada Mihelčić (*Zeleni pas*).

Za analizu bilo je dostupno šest izdanja nastavnih materijala iz 2020. godine, koja su izdala tri nakladnika. U čitanci „Snaga riječi 7“ (ŠK, 2020.) na nekoliko mjesta nalaze se sadržaji vezani uz teme spolne/rodne ravnopravnosti i društvenoga položaja žena. Uz ulomak iz romana „Djevojčica iz Afganistana“ postavljaju se sljedeća pitanja i zadaci:

Koja se prava djece, a osobito žena, krše svakodnevno u svijetu?

Može li se djevojčica skrbiti o obitelji?

Napiši komentar o strogim zakonima koji se odnose na žene u svijetu.

Istraži današnji položaj žena u nekim azijskim državama.

Nadalje, zadaci koji se tiču ulomka iz pripovijetke „Duga“ uključuju organiziranje *parlaonice* o temi „Djevojčice i dječaci su ravnopravni“, istraživanje primjera diskriminacije na osnovama „spola, bračnog i obiteljskog statusa i spolne orijentacije navedenim u Zakonu o ravnopravnosti spolova“ te informiranje o radu Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova. Usto, jedan od pet primjera dječaka i djevojčica koji utječu na društvenu promjenu odnosi se na „pet hrabrih djevojčica koje su rekle ne dječjim brakovima u Etiopiji“.

S obzirom na temu medijskog utjecaja na rodne stereotipe, učenici/učenicice imaju zadatak opisati tjelesni izgled „idealne djevojke/mladića“ te objasniti da li je njihov opis „u skladu s medijskim prikazom savršene ljepote“, koji predstavlja djevojke „savršenog izgleda koje su zapravo premršave“ i mladiće koji su „mišićavi, širokih ramena“.

Pojmovi rodnih stereotipa, predrasuda, diskriminacije i govora mržnje obrađuju se na temelju filma „Billy Elliot“ kao predložka. U popratnom tekstu navodi se da je „stereotip da je balet ples za žene“ i da „svi ljudi, bez obzira na spol, dob i ostale osobine imaju sposobnost raditi što god ih zanima i u čemu mogu postati uspješni“. U ovom dijelu nalazi se i rječnik s objašnjenjima navedenih pojmova i pitanja za raspravu:

Postoje li muška i ženska zanimanja?

Jesu li muškarci jednako uspješni kao žene u plesu i klizanju?

Mogu li žene jednako uspješno kao i muškarci voziti kamion ili voditi gradilište?

Kako se možeš suprotstaviti stereotipima, predrasudama, diskriminaciji i govoru mržnje?

Jesu li muškarci i žene ravnopravni?

Uz ove teme, u poglavlju „Sve same ljubavi“ jedna od preporučenih aktivnosti jest i da se na sat pozove školski psiholog/školska psihologinja te da učenice/učenici „pripreme pitanja koja će mu/joj postaviti, a koja se odnose na sazrijevanje, spolnost, zaljublivanje, strahove i nemire“. Također, u čitanci se ukazuje i na problem vršnjačkog nasilja u zadatku koji uključuje istraživanje „vrsta nasilja među vršnjacima (psihičko, verbalno, internetsko, tjelesno)“, razgovor o „načinima njihova sprečavanja“ te izradu „brošure i bedževa kojima se promiče međusobna tolerancija i zaustavljanje vršnjačkog nasilja“. Ova tema jedina je od navedenih koja se obrađuje i u pripadajućoj radnoj bilježnici „Naš hrvatski 7“ (ŠK, 2020.), i to u zadatku „Napiši raspravu naslovljenu rečenicom: Posljedice elektroničkog nasilja ozbiljnije su od tradicionalnog vršnjačkog nasilja“. Zadatak sadržava i dio teksta iz brošure Europske mreže protiv vršnjačkog nasilja na nastavi i u slobodnom vremenu (ENABLE).

Nastavni materijali drugog nakladnika također uključuju sadržaje vezane uz rodnu ravnopravnost, stereotipe, medije i govor mržnje na internetu. Tako se na početku udžbenika „Hrvatski za 7: Sedmica“ (Profil Klett, 2020.) raspravlja o rodno stereotipnim medijskim prikazima i ukazuje na njihov negativan utjecaj u vidu „ograničavanja izbora, aspiracija i prilika“ i „prihvatanja tih stereotipa kao društvenih normi“, što „poslije dovodi do produbljivanja nejednakosti u društvu“. Uz primjere iz hrvatskih medijskih oglasa navodi se i da Zakon o medijima zabranjuje „oglašavanje u kojem se žene i muškarci prikazuju na uvredljiv ili ponižavajući način, s obzirom na spol“. Ova tema jedina je zastupljena i u radnoj bilježnici „Hrvatski za 7: Sedmica“ (Profil Klett, 2020.), u zadatku za raspravu o rodnim stereotipima u medijima s primjerima „zgodnih, mršavih, uvijek dotjeranih djevojaka“ i „dečki koji svoju sigurnost i uspješnost dokazuju jakim automobilima“. Udžbenik sadržava i tekst o kampanji „Nije smiješno“, provedenoj u Hrvatskoj 2015. godine i usmjerenoj na prevenciju govora mržnje na internetu. Ova tema obrađuje se i u čitanci „Sedmica“ (Profil Klett, 2020.) uz „plakat o sigurnosti na internetu“ i zadatak za razgovor o izrazima „spam, phishing, cookies i seksting“. Na istoj je stranici i tekst o adolescenciji i pubertetu, za što se kao jedna od karakteristika navodi „rast seksualnih interesa“.

U čitanci se nalazi i ulomak iz istog romana kao i u čitanci drugog nakladnika („Djevojčica iz Afganistana“), ali s drugačijim pitanjima i zadacima:

Imaju li ženske i muške osobe u tvojoj okolini jednaka prava? Smatraš li to ispravnim?

Istraži iz različitih izvora informacija kad su i gdje žene prvi put izborile pravo glasa, a kad su pravo glasa dobile žene u Hrvatskoj?

Istraži koje su žene zadužile svijet svojim djelovanjem u znanosti, umjetnosti ili društvenome životu. Odaberi jednu od njih i o njoj održi kratak govor u razredu.

Također, uz tekst o Mariji Jurić Zagorki navedena su objašnjenja terminā *sufražetkinja* („pobornica pokreta za žensko pravo glasa; feministkinja“) i *mizoginija* („bolesna mržnja muškarca prema ženama“). Ovdje je potrebno ukazati na nepotpunost ovakvog objašnjenja mizoginije koje izostavlja njezine manifestacije: od seksističkih viceva i seksualne objektivizacije žena do društvene neravnopravnosti i diskriminacije, podređivanja, ponižavanja i nasilja prema ženama. Usto, riječ „bolesna“ ne odgovara značajkama sustavnosti, trajne prisutnosti i duboke društvene i institucionalne ukorijenjenosti mizoginije kao sastavnoga dijela patrijarhalnih društava.

Udžbenik trećeg nakladnika „Hrvatske jezične niti 7“ (Alfa, 2020.) ne sadržava primjere tema značajnih za ovu analizu.

Osmi razred osnovne škole

Biologija – spolno zdravlje, spolno ponašanje, spolno prenosive bolesti, spolni kromosomi, nasljeđivanje spola, spolno sazrijevanje, planiranje obitelji

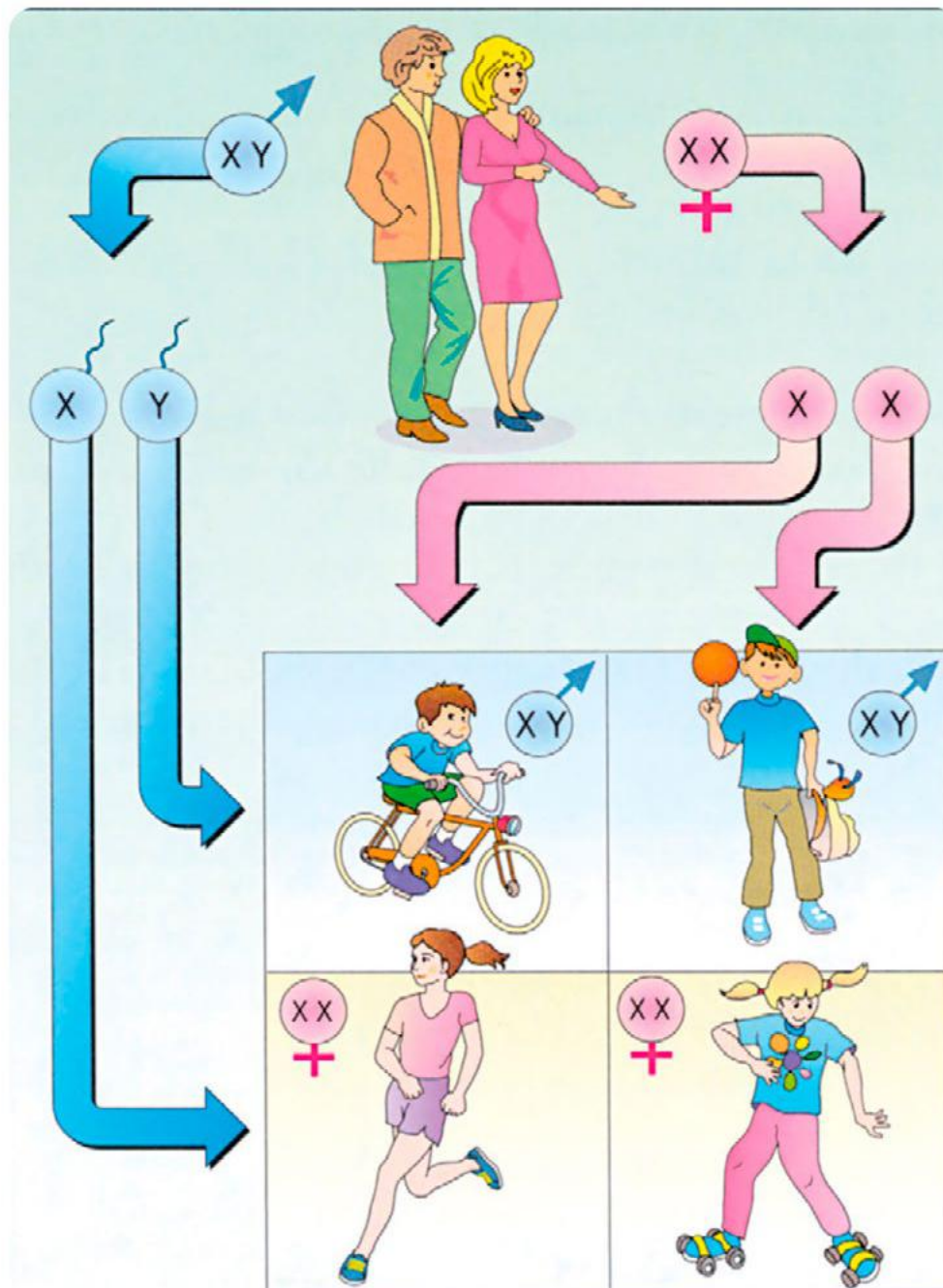
U završnome, osmom, razredu osnovnoškolskog obrazovanja teme od značaja za ovu analizu pojavljuju se u kurikulumu Biologije, u sklopu koncepta „Procesi i međuovisnosti u živome svijetu“, odnosno u razradi ishoda koji se odnosi na analiziranje utjecaja „životnih navika i rizičnih čimbenika na zdravlje organizma“, pri čemu se ističe „važnost prepoznavanja simptoma bolesti i pravovremenoga poduzimanja mjera zaštite“. Navodi se da ostvarenost ishoda uključuje stavljanje „u odnos kontracepcije i rizičnih ponašanja s trudnoćom i spolno prenosivim bolestima“, opisivanje važnosti „odgovornoga spolnog ponašanja“ te objašnjavanje važnosti „brige o spolnome zdravlju“, pri čemu treba argumentirati vlastite stavove i uvažavati tuđe. Dio propisanih sadržaja također je i „odgovorno spolno ponašanje i planiranje obitelji“, dok se jedna od preporuka za nastavne aktivnosti odnosi na vođenu raspravu „na teme o kontracepciji, volontiranju i sl., uz navođenje i argumentiranje vlastitih stavova i uvažavanje stavova drugih“. Mogućnost za uključivanje rasprave o raznolikim seksualnim ponašanjima i orijentacijama indirektno je prisutna u opisu iznimne razine ostvarenosti ishoda, na kojoj se očekuje da učenica/učenik „suprotstavlja stavove o spolnome ponašanju“. Međutim iz ovako oskudno postavljenog određenja nije u potpunosti jasno na što bi se to točno trebalo odnositi.

Osnovne informacije o temi i pitanjima interspolnosti čini se prikladnim uvrstiti u sadržaje kojima se ostvaruje ishod povezivanja različitih načina „razmnožavanja organizama s nasljeđivanjem roditeljskih osobina i evolucijom“, u dio koji se odnosi na „objašnjavanje nasljeđivanja spola u čovjeka razlikujući tjelesne i spolne kromosome“. U sadržaje za ostvarivanje tog ishoda navedeni su termini „nasljeđivanje spola“ i „spolno sazrijevanje čovjeka“.

U analiziranom udžbeniku „Biologija 8“ (Alfa, 2020.) teme vezane uz spol, rod i seksualnost, tj. „spolnost“, smještene su u poglavlje „Zašto se razmnožavamo“ te čvrsto pozicionirane u kontekstu reprodukcije i zdravlja. Na početku poglavlja nalaze se opisi („građa i uloga“) spolnih organa, u kojima su dodatno, masnim slovima, naglašeni termini i izrazi koji se uglavnom odnose na „razmnožavanje“ (npr. „stvaraju spermije“, „provode zrele jajne stanice“, „proces oplodnje“, „razvija plod“), dok neki drugi nisu (npr. „erekcija“, „dražica“, „osjećaj ugone (orgazam)“). U nastavku dodatno se opisuje menstruacijski ciklus i „začeće i razvoj djeteta prije rođenja“.

Dio „Nasljeđivanje spola kod čovjeka“ započinje pitanjem „Muško ili žensko?“, koje odražava i podupire cjelokupni binarni pristup kategoriji spola i ne sadržava informacije o interspolnim karakteristikama⁹. Potreba za neprestanim, dodatnim učvršćivanjem privida spolne i rodne binarnosti i heteronormativnosti očituje se i u grafičkom prikazu u kojem su čak i kromosomi roza ili plave boje (Slika 3).

U dijelu pod naslovom „Odgovorno spolno ponašanje“ o seksualnome ponašanju raspravlja se isključivo unutar zdravstvenoga i reproduktivnoga konteksta, što je vidljivo i u izboru dodatno naglašanih riječi, sintagmi i rečenica: „održavanje intimne higijene“, „spolno prenosive bolesti zarazne su bolesti“, „uzročnici su mikroorganizmi i virusi“, „spolna apstinencija“, „kontracepcija“ i „prezervativi“. Također, koncept „odgovornoga spolnog ponašanja“ predstavljen je isključivo u okviru heteroseksualnih odnosa, bez spominjanja istospolnih seksualnosti. Na kraju poglavlja, u rubrici „Zanimljivo“, uz informacije o molekulama RNA i pojmu genoma, objašnjava se i što je to „djevičnjak“.

► Nasljeđivanje spola u čovjeka

Slika 3.

⁹ Interspolne karakteristike odnose se na fizičke spolne karakteristike drugačije od onih koje često smatramo tipičnim za muško ili žensko tijelo s obzirom na njegov kromosomski, gonadni ili anatomske spol.

Katolički vjeronauk – spolnost

U kurikulumu Katoličkog vjeronauka za osmi razred, u domeni „Čovjek i svijet u Božjem naumu“, navodi se odgojno-obrazovni ishod usmjeren na dublje upoznavanje sebe „u svjetlu vjere“, izgrađivanje svoje osobnosti, prepoznavanje svojih talenata te otkrivanje vlastitoga životnog poziva, što uključuje i objašnjavanje „u svjetlu vjere“ smisla „spolnosti čovjeka“ i važnosti „odgovornog odnosa prema spolnosti“ te prepoznavanje i obrazlaganje braka i celibata kao različitih oblika „ostvarenja poziva kršćanskoga života“. Navode se sljedeći sadržaji vezani uz taj ishod koji su važni za ovu analizu: „adolescencija kao vrijeme prijelaza, izazovi, sukobi, kriza odrastanja, radost prijateljstva, prava ljubav i smisao ljudske spolnosti, ljudska spolnost u svjetlu Biblije i Crkve.“

U analiziranom udžbeniku „Ukorak s Isusom“ (Kršćanska sadašnjost, 2021.) nalazi se poglavlje „Smisao ljudske spolnosti“, koje sadržava određenje „spolnosti“ prema katekizmu Katoličke crkve:

Spolnost obuhvaća sve vidike ljudske osobe u jedinstvu njezina tijela i duše. Ona se posebno odnosi na afektivnost, sposobnost voljenja i rađanja. Svatko, muško i žensko, treba prepoznati i prihvatiti svoj spolni identitet. Fizička, moralna i duhovna razlika i komplementarnost usmjerene su prema dobrima braka i razvoju obiteljskoga života (prema KKC 2332-2333).

Ovakvo shvaćanje obilježavaju binarni pogled na kategorije spola i roda¹⁰, određivanje heteroseksualnosti kao norme te naglašavanje reproduktivne dimenzije seksualnosti:

Čovjek je stvoren na sliku Božju kao muško i žensko.[...]Spolnost nije darovana da se čovjek s njom poigrava, nego da se ostvari zajedništvo muškarca i žene kako bi se mogao darivati život.

Te značajke prisutne su i u poglavlju „Kršćanski brak kao poziv“:

Životni poziv najčešće se ostvaruje u bračnom zajedništvu s konkretnom ženom ili konkretnim muškarcem.

Svojstva kršćanske ženidbe: jedinstvo (jedan muškarac i jedna žena).

¹⁰ Dodatno, u udžbeniku se na raznim mjestima pojavljuju nacrtani likovi Dore i Josipa, koji komentiraju teme iz perspektive učenica i učenika. Dorini komentari obojani su roza, a Josipovi plavom bojom.

Prvi razred srednje škole

Etika – identiteti, spol i rod, spolnost, obitelj, životno partnerstvo

Na početku srednjoškolskog obrazovanja Kurikulum nastavnoga predmeta Etika za gimnazije uključuje veći broj sadržaja iz područja rodne ravnopravnosti i LGBTIQ tematike. U domeni „Moralno i etičko promišljanje“ odgojno-obrazovni ishodi određivanja temeljnih etičkih pojmova vezanih uz moralne i etičke probleme društva i prosuđivanja moralnih problema iz svakodnevnog života ostvaruju se i obradom obvezne teme „Identitet“, unutar koje je jedan od pet ponuđenih sadržaja „spol i rod“. Također, izborni sadržaji za obradu obvezne teme „Međuljudski odnosi“ uključuju „spolnost“ i „obitelj i zajednice obiteljskog života (brak, životno partnerstvo i dr.)“. Ove izborne teme moguće je obraditi i kako bi se ostvarili ishodi u domeni „Moralno i etičko djelovanje“, koji su usmjereni na „prepoznavanje važnosti moralnog i etičkog promišljanja i djelovanja za svoju i dobrobit drugih ljudi te zajednice“, „doprinošenje rješavanju problema u zajednici“ i „stvaranje pozitivne promjene u zajednici“. Međutim poprilična izbornost tema u kurikulumu ostavlja mogućnost i da teme vezane uz spol, rod i seksualnost ne budu konkretan izbor u samoj nastavnoj praksi.

Analiza je obuhvatila osam udžbenika nakladnika Školska knjiga, četiri iz 2014. i četiri iz 2020. godine¹¹. U udžbenicima za prvi razred primjetna je velika razlika među godinama izdanja s obzirom na zastupljenost i razradu tema važnih za ovu analizu. Udžbenik iz 2014. Godine „Etika 1: Smisao i orijentacija“ uključuje tek nekoliko izdvojenih relevantnih referenci: kratke definicije seksizma i homofobije u sklopu poglavlja o stereotipima, predrasudama i diskriminaciji, fotografiju nespecificirane međunarodne povorke za ljudska prava s vidljivom zastavom duginih boja te normativni ikonografski prikaz ženske i muške siluete (uobičajen na vratima toaleta) s pitanjem: „Zašto su ovo karakteristični prikazi?“ Usto, u poglavlju o osobnim identitetima, spol se objašnjava samo jednom rečenicom:

U tom kontekstu možemo razmatrati spol kao slučajno obilježje ljudskog identiteta, i to zbog toga što nikada ne postoji samo jedna mogućnost što se tiče spola.

¹¹ Prema dobivenim neslužbenim informacijama, kurikulum Etike pisan je i za gimnazije i za strukovne škole, ali je 2019. godine donesen samo za gimnazije. Takav ishod pokazao se problematičnim za nastavnice/nastavnike u strukovnim školama jer škole u aplikaciji za naručivanje udžbenika nisu mogle izabrati stare udžbenike, već samo nove. Prema saznanjima iz nastavne prakse, većina je započela nastavu prema novim udžbenicima, dok dio koristi stare ili kombiniraju. Trenutno je u izradi novi kurikulum iz Etike za strukovne škole.

Udžbenik tiskan šest godina kasnije „Etika 1: Novi putevi“ istog izdavača, koji potpisuje skoro isti autorski tim, sadržava vrlo kvalitetan i opsežan prikaz osnovnih pojmova vezanih uz LGBTIQ tematiku i rodnu ravnopravnost. U poglavlju „Spol i rod kao obilježja identiteta“ na četiri stranice sustavno se raspravlja o razlikovanju pojmova spola i roda na osobnoj i društvenoj razini, objašnjava rodni identitet i rodne uloge te daje povijesna perspektiva patrijarhata, spolne/rodne neravnopravnosti i feminističke borbe. Uz sam tekst nalazi se i mnoštvo pozitivnih i progresivnih primjera za dodatne aktivnosti, kao što su npr. rasprava o tezi „Muškarci su nad ženama počinili povijesnu nepravdu“ i o tvrdnji „Ženom se ne rađa, ženom se postaje“, zatim rasprava o rodnoj ravnopravnosti u Hrvatskoj na razini zakona i u svakidašnjici, istraživanje o „rodnim manjinama“, njihovim problemima i mogućnostima unapređivanja njihovoga društvenog položaja te izrada plakata na temu važnosti prihvaćanja i poštovanja vlastitoga i rodnog identiteta drugih. Posebice vrijedi istaknuti afirmativni pristup pitanju rodnog identiteta, koji se temelji na samoodređenju:

Pravo je svakoga čovjeka izabrati ponašanja odnosno rodne uloge koje mu najbolje odgovaraju, neovisno o spolu s kojim je rođen i očekivanjima društva. Nazivamo ga sloboda samoodređenja čovjeka.

Poglavlje „Spolnost“, na deset stranica, dodatno produbljuje i proširuje ovu tematiku, uz uvođenje kategorije seksualnosti, koja je predstavljena sveobuhvatno i u odnosu na mnoge aspekte i pitanja. Dok su neki sadržaji mogli biti bolje raspoređeni¹², vrijedi pohvaliti mnoštvo uključenih pojmova koji se odnose na „seksualnost ili spolnost“: definicija „spolnosti“ prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, detaljno razlikovanje spola, roda i „spolne ili seksualne orijentacije“, aseksualnost, interspolnost, rodne uloge i rodni identiteti, transrodnost, zakonsko priznanje roda, coming out, nasilje, stigmatizacija, seksizam, feminizam, „spolna odnosno rodna (ne)ravnopravnost“, „(ne)ravnopravnost spolova“, „spolno nasilje“, „seksualno ropstvo“, dekriminalizacija, LGBTIQ pokreti, diskriminacija, govor mržnje, „pravo na samoodređenje ili samodefiniranje“, queer, homofobija, heteroseksizam, „spolno zdravlje“, „spolni odgoj i obrazovanje“, „spolna prava“, „intimno građansko pravo“ i panseksualnost.

Ovo poglavlje jedino je u svim analiziranim nastavnim materijalima u kojem se raspravlja o nekim pitanjima vezanima uz interspolnost¹³. U odlomku o kategoriji spola navodi se da liječnik određuje spol odmah nakon rođenja uvidom u vanjske spolne organe, ali i da se spol određuje i prema „drugim tjelesnim obilježjima – unutarnjim spolnim organima, kombinaciji kromosoma i genima“. Dalje se propituje pripisivanje spola djeci rođenoj „sa spolnim obilježjima obaju spolova“ i objašnjava da su interspolne osobe one „čija se spolna i reproduktivna tjelesna građa ne uklapa potpuno u uvriježene definicije muške i ženske anatomije“. Na kraju odlomka postavljaju se pitanja:

Prema kojem ćemo kriteriju odlučiti je li riječ o dječaku ili djevojčici?

Treba li medicinskim putem ukloniti obilježja jednog spola?

Tko ima moralno pravo donijeti takvu vrstu odluke i gotovo nepovratno odrediti identitet druge osobe?

Kako roditelji trebaju postupiti ako u tijeku odrastanja dijete bira rodne uloge karakteristične za spol čija su mu vanjska spolna obilježja medicinski uklonjena?

12 Prijedlog poboljšanja prvenstveno se odnosi na premještanje sadržaja vezanih uz interspolnost, rodni identitet, rodne uloge, transrodnost i zakonsko priznanje roda u poglavlje „Spol i rod kao obilježja identiteta“.

13 Interspolnost se još spominje u objašnjenju značenja slova „I“ u kratici LGBTIQ u ovome poglavlju i u udžbeniku „Etika 2: Tragovima čovjeka“ (ŠK, 2020.).i rod kao obilježja identiteta“.

Vizualni prilozi u ovome cijelom poglavlju također su raznovrsni i poticajni: fotografija kipa posvećenog Sapfi (Sapfo, Σαπφώ), akronim LGBTIQ u duginim bojama, logo Zagreb Pridea i fotografija povorke ponosa u Zagrebu 2016. godine, grafički prikaz spolne/rodne fluidnosti (Slika 4.) te ilustracija koja uključuje zastavu/symbol panseksualnosti i poruku „Love has no gender (Ljubav ne poznaje rod)“. To se odnosi i na dodatne aktivnosti i pitanja za raspravu kao što su:

Što se to točno smatra nemoralnim u spolnosti?

Istraži je li pravo na zakonsko priznanje roda zajamčeno hrvatskim građanima i, ako jeste, je li lako ostvarivo, a ako nije, što je tome uzrok?

Slažeš li se s gledištem prema kojem je moralno ispravno u vezi sa spolnošću sve ono o čemu se zreli partneri usaglase?

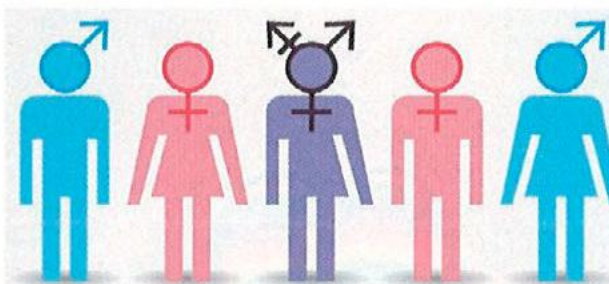
Zaljubljujemo li se u osobu ili u njezin spol/rod?

Promisli o tome na koje bi načine mlade trebalo odgajati i educirati o spolnosti.

Istraži primjere govora mržnje u našem društvu u vezi spolnosti o kojima su prenijeli mediji. Odgovori na govore mržnje tako da smisliš govor ljubavi.

Obrazloži kako i kada dolazi do ostvarenja ravnopravnosti osoba svih seksualnih orijentacija.

MEĐULJUDSKI ODNOSI

Građanski odgoj i obrazovanje u predmetu Etika!

Zapamti!

Zakonsko priznanje ravnopravnosti spolova početna je točka jednakog položaja osoba različitih spolova, rodova i seksualnih orijentacija. Stvarna ravnopravnost u društvu ovisi o svakome od nas. Stoga birajmo ponašanja koja promiču i štite ravnopravnost svih građana, a pred neravnopravnošću i diskriminacijom ne zatvarajmo oči!

Slika 4.

Pozitivni pristup koji uključuje raznolike oblike seksualnosti i druge seksualne orijentacije osim heteroseksualnosti te promiče ravnopravnost nastavlja se i u poglavlju „Partnerstvo i obitelj“. U poglavlju se objašnjava „da je seksualna orijentacija kriterij prema kojem se razlikuju zajednice obiteljskog života“, raspravlja se o pitanju bračne (ne)jednakosti, navodi da su „istospolne obitelji u Hrvatskoj diskriminirane u odnosu na obitelji partnera različitog spola“ i argumentira ravnopravnost obiteljskih zajednica. Slikovni prilozi uključuju grafiku bračne jednakosti (Slika 5.), naslovnicu slikovnice „Moja dugina obitelj“ i ilustraciju koja prikazuje kišobran duginih boja u gomili sivocrnih kišobrana ispod oblačnog neba, uz objašnjenje pojma tolerancije (Slika 6.).

Dodatno, u digitalnim sadržajima¹⁴ nalaze se razgovori s osobama u četiri različite obiteljske zajednice: heteroseksualni brak, heteroseksualno izvanbračno partnerstvo, istospolno životno partnerstvo i obiteljska zajednica samohrane majke s dvije kćeri. Napominje se da je „svaki oblik obitelji vrijedan po sebi, a takva vrijednost ne ugrožava tradicionalnu viziju obitelji“ te da se obitelji ne razlikuju međusobno „po spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji ili bračnom statusu“. Zaključuje se da se razlike koje možemo smatrati stvarno bitnima „nalaze u odgovoru omogućuje li obitelj miran suživot, sreću, rast i samoostvarenje, zdravlje, toleranciju, ljubav i druge čimbenike dobrobiti svojim članovima“.

14 Udžbenici iz 2020. i 2021. godine uglavnom uključuju i digitalne sadržaje, kojima se pristupa očitavanjem kodova koji se nalaze na stranicama tiskanog izdanja.

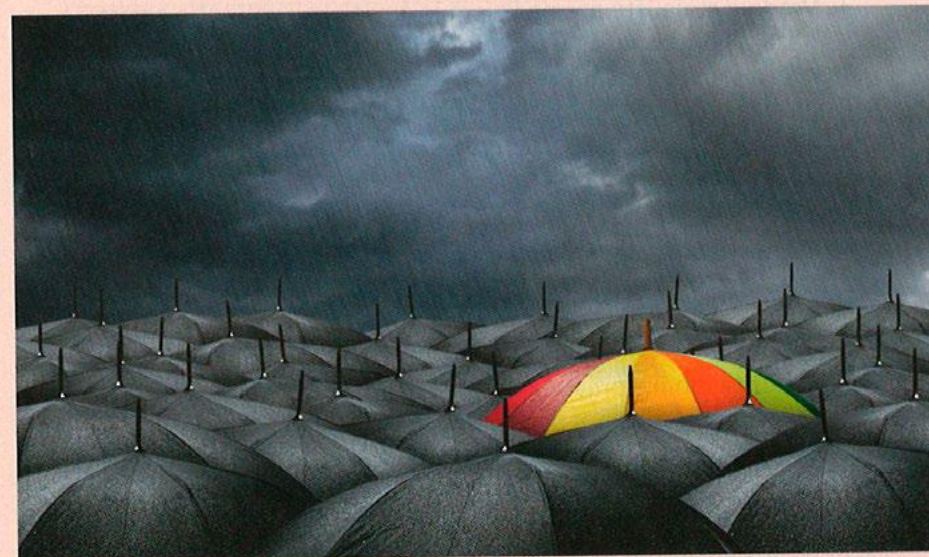

Aktivnosti!

Istraži na mreži u kojim je državama ostvarena bračna jednakost, a u kojima ona ne postoji. Uočavaš li kakve sličnosti u zemljama koje priznaju odnosno ne priznaju ravnopravnost obiteljskih zajednica neovisno o spolu i seksualnoj orijentaciji partnera.

Slika 5.

Zdravlje u predmetu Etika!

Zapamti!

Tolerantan odnos prema drugima ne gradi se na podnošenju, nego na prihvaćanju drugih kao sebi jednakovrijednih. Tolerancija otvara vrata mirnu suživotu, a u građanima budi ljubav prema dobru. Prisjeti se toga idući put pri susretu s različitošću ako poželiš okrenuti glavu na drugu stranu.

Slika 6.

Drugi razred srednje škole

Biologija – spolno zdravlje, spolni sustav, spolno sazrijevanje, spolno ponašanje, ravnopravnost spolova

U drugom razredu gimnazijskog obrazovanja, ponovno nakon 8. razreda osnovne škole, u kurikulumu Biologije nalaze se teme važne za ovaj izvještaj. Rasprava o „metodama planiranja obitelji, važnosti održavanja spolnoga zdravlja i ravnopravnosti spolova“ dio je ostvarivanja odgojno-obrazovnog ishoda uspoređivanja životnih ciklusa organizama, za koji su propisani sljedeći sadržaji: „razmnožavanje čovjeka (spolni sustav čovjeka, njegov razvoj i funkcija, menstruacijski ciklus, oplodnja, trudnoća, porođaj, spolno sazrijevanje)“, „odgovorno spolno ponašanje, planiranje obitelji i održavanje zdravlja spolnog sustava“ i „ravnopravnost spolova“.

Analizirani udžbenik „Biologija 2“ (Alfa, 2020.) uključuje poglavlje „Spolni sustav čovjeka“, koje u velikoj mjeri ponavlja sadržaje iz udžbenika za 8. razred osnovne škole istog nakladnika, uz malo opširnije opise i neke dodatne informacije, kao što su dio „planiranje obitelji i odgovorno roditeljstvo“, prikaz „sredstava za zaštitu od trudnoće“ i „razvoja zametka i ploda“. No pitanja seksualnosti, odnosno „spolnosti“, i u ovom su slučaju predstavljena samo u okviru reproduktivnog zdravlja, a „spolni razvoj“ i „spolno sazrijevanje“ binarno i heteronormativno:

U žena su spolni organi razvijeni za prijam muških spolnih stanica (što prethodi oplodnji), prihvaćanje oplođenog jajašca, razvoj zametka i ploda te rađanje djeteta.

U radnoj bilježnici drugog nakladnika (Profil Klett, 2021.), pod naslovom „Razmnožavanje i životni ciklus čovjeka“, nalazi se desetak zadataka i pitanja koja se odnose na anatomske i biološke karakteristike, proces reprodukcije i seksualno prenosive infekcije, a koja su u skladu sa sadržajima propisanim kurikulumom.

Hrvatski jezik – mediji

U kurikulumu Hrvatskog jezika za drugi razred gimnazije, u području „Kultura i mediji“, određuje se odgojno-obrazovni ishod koji se odnosi na prosuđivanje utjecaja medijskih tekstova na oblikovanje životnog stila, stavova, vrijednosti i identiteta primatelja s obzirom na dob, spol i kulturni kontekst.

Veliki nesrazmjer u izboru autora i autorica vidljiv je u činjenici da popis obveznih književnih tekstova za cjelovito čitanje u gimnaziji (13 iz hrvatske i 9 iz svjetske književnosti) ne uključuje niti jednu autoricu. Na popisu 120 klasičnih hrvatskih i svjetskih književnih tekstova predloženih za cjelovito čitanje ili čitanje ulomaka nalaze se samo tri autorice: Vesna Parun (Izbor iz poezije), Sylvia Plath (Izbor iz poezije) i Virginia Woolf (Svjetionik).

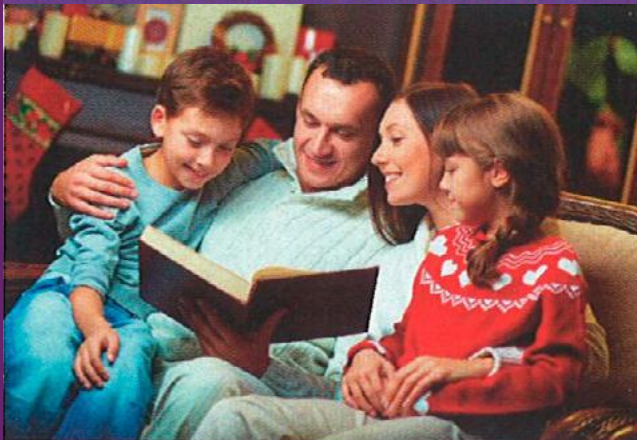
Analiza je uključila pet nastavnih materijala dvaju nakladnika. Ni u jednom izdanju ne raspravlja se o temama ove analize. Jedino u radnoj bilježnici „Hrvatski jezik i književnost 2“ (ŠK, 2020.), u kontekstu javnih govora, predstavljena je Malala Yousafzai kao mirovna aktivistica koja se „usredotočila na borbu za prava djevojčica i za njihovo pravo na obrazovanje“.

Etika – feministički pokreti, LGBT pokreti

U Kurikulumu nastavnoga predmeta Etika za drugi razred na popisu od šest izbornih sadržaja za obveznu temu „Ljudska prava i pokreti za zaštitu ljudskih prava“ nalaze se i „feministički pokreti i LGBT pokreti“. Ove sadržaje moguće je upotrijebiti za ostvarivanje sljedećih odgojno-obrazovnih ishoda: određivanje temeljnih etičkih pojmova vezanih uz moralne i etičke probleme u politici i pravu, prosuđivanje djelovanja društva, institucija i vlasti, poštovanje ljudskih prava i zagovaranje etičkih vrijednosti, doprinošenje širenju svijesti o problemima s ljudskim pravima te stvaranje pozitivne promjene u zajednici.

U udžbeniku „Etika 2: Čovjek kao društveno biće“ (ŠK, 2014.), tiskanom prije donošenja novoga kurikulumu, nalaze se sadržaji koji odgovaraju starome programu (vidi fusnotu 11). U dijelu o obitelji, u odlomku o „alternativnim oblicima obiteljskih zajednica“, uz „izvanbračne heteroseksualne zajednice“ i „samohrano roditeljstvo“ navode se, u gramatički nespretnoj formulaciji, i „homoseksualne izvanbračne zajednice – zajednica ili zajednice osoba istog spola [koje] traže da se njihova veza pravno uredi“. U odlomku se navode i statistički podaci o rastavama braka u Hrvatskoj 2012. godine („otprilike svaki treći brak je rastavljen“) te se napominje da „mlad čovjek“ treba znati vrednovati ove činjenice „u smislu uzroka čije su posljedice dovele u pitanje opstanak i vrijednost obitelji u suvremenom društvu“. Vizualni prilozi uključuju prikaze tradicionalnih obitelji (*Slika 7. i Slika 8.*).

1. SUSRET S DRUGIM: SOCIJALIZACIJA I LJUDSKO PONAŠANJE

▲ Kada je riječ o toj najmanjoj društvenoj zajednici ljudi, u hrvatskom se jeziku radije koristimo pojmom obitelj jer se pojam porodica rabi u biologiji, tj. u zoologiji za označivanje neke skupine životinja biološki srodnih obilježja.

Slika 7.

► Obitelj sudjeluje u oblikovanju društvenih i državnih struktura:

- u pravu
- u socijalnoj i zdravstvenoj skrbi
- u odgoju i obrazovanju
- u politici
- u gospodarstvu itd.

Slika 8.

Teme spola, roda i seksualnosti obrađuju se u poglavljima „Ljudska spolnost i odgovornost“ i „Moralna dimenzija spolnosti“. Oba ova poglavlja sadržavaju poprilično nejasne, neznanstvene i osobne interpretacije autorice te neke seksističke i religiozne stavove. Kategorija spola predstavljena je binarno, bez dodatnih objašnjenja, u kontekstu upotrebe riječi čovjek: „Dakle, pojam ‘čovjek’ odnosi se na ‘razumsku’ ženu i ‘razumskog muškarca’ – tj. na dva čovjekova spola: ženski i muški“. Usto, u dijelu „O pojavi i razvoju spolnosti“, pojam „spolnosti“ objašnjava se samo u „mitološkom i religijskom smislu“, pri čemu se navodi da je „prema religijskome, židovsko-kršćanskom svjetonazoru, Bog stvorio ženu da ‘čovjek’ odnosno muškarac ne bude sam“ i da je grčka mitologija „vrijedan izvor saznanja o podrijetlu čovjeka i njegovu ‘muško-ženском jedinstvu“.

Prisutna je i terminološka nepreciznost jer se riječ rod ne upotrebljava, dok je termin „seksualnost“ prisutan samo tri puta: u zagradi iza riječi „spolnost“ i u sintagma „psihologija i sociologija seksualnosti“ i „spolni odgoj ili seksualna edukacija mladih“. Za opisivanje pojmova vezanih uz kategoriju roda koristi se riječ spol, pa se objašnjava da je „spolna uloga važan društveni čimbenik jer se prema njoj tijekom povijesti određivao i čovjekov društveni status – položaj u društvu“ te da „oblikovati spolnu ulogu znači oblikovati spolnu osobnost“.

U nastavku se spominje feminizam kao „opća oznaka struja u građanskome žen-

skom pokretu za službeno-pravno izjednačavanje žena s muškarcima“ uz grafiku „We Can Do It“. Neposredno ispod smještena je fotografija nespecificiranoga kipa „ženskog tijela, tzv. Venere s izraženim oblinama: grudima, bokovima i truhom“, koja se odnosi na dio pod naslovom „Pitanje spolnosti s obzirom na kult žene“ (Slika 9).

Ovdje možemo pročitati da je „prvi ‘kontakt’ sa spolnošću čovjek ostvario preko umjetnosti – slikarstva i kiparstva“ i da je „pretpovijesni čovjek najprije nacrtao sebe, tj. ženu“. Usto se objašnjava da je „žena postala simbolom spolnosti“ na primjeru spomenutoga kipa s „oznakama spolnih dijelova tijela, čime je čovjek pokazao sklonost za isticanjem spolnosti“ te na primjeru prikaza žena u renesansnom slikarstvu „većinom otkrivenog dekoltea, ne bi li u prvi plan došli atributi spolnosti, npr. grudi“.

U sljedećem odlomku raspravlja se o tome kako je „pojam ‘plodnosti’ ljudima došao u svijest zahvaljujući ratarskoj djelatnosti“, tj. „zasijavanju zemlje“ te da „ako je tako kod biljaka i životinja, vjerojatno je tako i s ljudskim rasplodivanjem“. U nastavku se tvrdi da „to ne znači da čovjek prije nije bio upućen u vlastitu plodnost“, ali da „o tome nema izravnih povijesnih dokaza, samo različitih nagađanja, što spada u područje psihologije i sociologije seksualnosti“.

Slika 9.

Nadalje se nalazi dio pod naslovom „Teorija o matrijarhatu“, u kojem se prvo navodi da je „u svim narodima staroga vijeka isprva postojala vladavina žena ili matrijarhat“ i da se „isprva živjelo u zajednicama (komunama) i nije se znalo kojem ocu pripadaju koja djeca“, a „jedini rodbinski odnos bio je onaj između majke i djece“. Zatim se tvrdi da su te povijesne činjenice važne za razumijevanje „jedne od najsmionijih teorija o spolnosti u novom vijeku – teorije o matrijarhatu“, koja „nastoji dokazati da ženi pripada pravo gospodarenja u porodici jer je ona u prošlosti dokazala da se zna služiti tim pravom“, ali je „proturječna mišljenju prema kojem je muškarac superiorniji od žene“. Zaključuje se da „društvene promjene na području spolnosti, ali i uopće, nastaju pojavom monogamne porodice“, kada se „spolnost počela kontrolirati spoznajama o tome kojem ocu pripadaju koja djeca“ te da je tako „muškarac postao ‘vlastodržac’ u spolnoj zajednici, porodici, plemenu i državi“ i da je „na mjesto ‘materinskog prava’ stupilo ‘očinsko pravo’“. Međutim, nijednom se ne spominje termin „patrijarhat“.

U dijelu „Monogamni brak kao temelj porodice“ ističe se važnost „jednobračnosti“ kao osnove obitelji i raspravlja se o odnosu starih naroda prema zabrani braka među bliskim krvnim srodnicima. U dijelu pod naslovom „Pitanje rastave braka“ predstavljaju se primjeri „pravničkih odredbi obiteljskog prava u nekih starih naroda“ s obzirom na „problem rastave braka“ i navodi se da „kršćanska tradicija rastavi braka pristupa u svjetlu evanđeoskog učenja Isusa Krista o ‘nerazrješivosti braka’“. Zatim se tvrdi da je rastava braka „jedan od akutnijih problema suvremenog društva“ te da se „pojavljuje pitanje opstanka obitelji u budućnosti“. U zaključku se upućuje da je „nužno mlade ljude tijekom njihovog tjelesnog, duševnog i duhovnog razvoja i sazrijevanja neprekidno osvješćivati i usmjeravati kako treba ispravno živjeti i djelovati“.

Seksualnost je predstavljena u okviru kontrole „spolnog nagona“ kao „vrste iskušenja“ u pubertetu kada „ono za čim ta tjelesnost čezne dovodi mladog čovjeka pred iskušenje“. Usto se navodi i „moralna dimenzija spolnosti“ u kontekstu „ljubavnog čina“, „svijesti o odgovornosti“ i „međusobnog postizanja zadovoljstva (užitka)“. Pojam seksualne orijentacije ne spominje se, no u dijelu „Izvori za stvaralačko oblikovanje i kritičko razmišljanje“ predstavljen je mit o Ahileju i Patroku uz napomenu da je „antička umjetnost bila nadahnuta temom prijateljstva osobito između ljudi istog spola“, a da je „kršćanski opis prijateljstva prožet duhovnošću“.

Dok poglavlje o ljudskim pravima ne sadržava teme koje su u fokusu ove analize, u Pojmovniku na kraju udžbenika nalaze se tri pojma vezana uz seksualnost. Natuknica „odgovornost za spolnost“ navodi da se „spolno ponašanje određuje kao reakcija čovjekova organizma koju potiču unutarnji, biološko-kemijski procesi izazvani izvanjskim podražajima – ‘izazovima okoline’“. U tom se smislu spolno ponašanje također vrednuje kao moralno ili amoralno ponašanje“. Drugi pojam je „seksualnost/spolnost (lat. *sexus* – muški i ženski spol) – složena pojava koja prožima svaki dio čovjekova organizma, postoji u svijesti i podsvijesti, a izražava mnoge ljudske potrebe, i one koje nisu povezane sa seksualnošću“. Usto, uključen je i „spolni odgoj“ koji podrazumijeva:

- a) samodisciplinu i ovladavanje vlastitim spolnim nagonima i strastima,
- b) oblikovanje i jačanje odgovornosti prema sebi i drugima,
- c) suočavanje s izvanjskim izazovima,
- d) zdravstvenu zaštitu i prevenciju spolnih bolesti.

Kao i u prijašnjim poglavljima i ovdje je vidljivo pristrano i religiozno obojano tumačenje seksualnosti, koje nije usklađeno sa znanstveno utemeljenim pristupom, kao što je, na primjer, određenje pojma seksualne edukacije u dokumentu Regionalnog ureda Svjetske zdravstvene organizacije:

Spolni odgoj označava učenje o kognitivnim, emocionalnim, društvenim, interaktivnim i tjelesnim vidovima spolnosti. Spolni odgoj postupno oprema i osnažuje djecu i mlade informacijama, vještinama i pozitivnim vrijednostima da bi razumjeli i uživali u svojoj spolnosti, imali sigurne i potpune odnose te snosili odgovornost za spolno zdravlje i sreću samih sebe i drugih osoba¹⁵.

Novije izdanje udžbenika „Etika 2: Tragovima čovjeka“ (ŠK, 2020.) slijedi smjernice iz kurikuluma, te u sklopu dijela „Pokreti za ljudska prava i društvena jednakost“ predstavlja feminističke („posvećene borbi za prava žena i ostvarenje rodne ravnopravnosti“) i LGBT pokrete („predane ostvarenju i zaštiti prava osoba neheteroseksualne orijentacije“¹⁶). Dio o feminističkim pokretima navodi objašnjenja pojmova patrijarhata, seksizma i spolne/rodne ravnopravnosti te predlaže pet tema za „Projektne zadatke: Istraži i stvaraj!“:

- **pokret sufražetkinja**
- **položaj i prava žena u islamskom svijetu**
- **učinci i polemike u vezi Istanbulske konvencije**
- **pravo djevojčica na obrazovanje i Malala Yousafzai**
- **položaj žene u suvremenom društvu i novi oblici rodne neravnopravnosti.**

Također, kao primjer mjera protiv institucionalizirane diskriminacije spominju se Zakon o ravnopravnosti spolova i propisane rodne kvote za izborne liste političkih stranaka.

U dijelu o „LGBT pokretima“ nalazi se objašnjenje svakog slova akronima, uz dodatno proširenje na LGBTIQ („slovo ‘I’ odnosi se na interspolne osobe, dok slovo ‘Q’ simbolizira termin *queer* pod kojim se misli na sve osobe, osobine, pokrete, politike ili radnje koje su neheteroseksualne“). Nadalje se napominje zaslužnost LGBT pokreta za „ostvarenje zakonske ravnopravnosti osoba različitih seksualnih orijentacija“ te doprinos feminizma. Usto, navodi se pojam „povorke ponosa“ kao „proslave ravnopravnosti svih ljudi neovisno o njihovoj spolnoj orijentaciji, ali i vrste društvenog aktivizma kojim se skreće pozornost na i danas prisutne predrasude o osobama homoseksualne orijentacije i probleme s kojima se zbog njih susreću u svakidašnjici“. Rubrika „Aktivnosti!“ sadržava pitanja vezana uz izjavu Albiea Sachsa, suca Ustavnog suda Južnoafričke Republike, iz 1998. godine o povredama ljudskoga dostojanstva „osoba homoseksualne orijentacije“¹⁷, zatim o uzrocima isključivanja „homoseksualaca“¹⁸ iz ljudskih prava tijekom povijesti i uskraćivanja jednakih mogućnosti danas te o stanju ljudskih prava „neheteroseksualnih osoba u našem društvu“.

15 Regionalni ured Svjetske zdravstvene organizacije za Europu i Savezni centar za zdravstveno obrazovanje, 2010. https://www.bzga-whocc.de/fileadmin/user_upload/Dokumente/BZgA_Standards_Croatian.pdf

16 Ovakvo određenje izostavlja slovo „T“, tj. trans iskustva i identitete.

17 „U slučaju homoseksualaca, povijest i iskustvo nas uče da zastrašivanje dolazi ne samo iz siromaštva ili nemoći, nego iz nevidljivosti. To je blaćenje želje, to je dodjeljivanje perverzности i sramote spontanom tjelesnom utjecaju, to je zabrana izražavanja ljubavi, to je negiranje potpunog moralnog građanstva u društvu, zato što si ono što jesi.“

18 Dok možemo pohvaliti objašnjenje i korištenje kratice LGBTIQ i uz nju vezane terminologije, potrebno je i napomenuti da je termin „homoseksualac“ zastario, a u ovome primjeru i isključujući u odnosu na lezbijke i biseksualne osobe.

Usto, dio o „pokušajima ograničavanja ljudskih prava u Hrvatskoj“ uključuje primjer referendumu o bračnoj nejednakosti, a u njemu se ističe i donošenje Zakona o životnome partnerstvu, navodi neuspjeh raspisivanja referenduma o Istanbulskoj konvenciji i raspravlja o donošenju novog zakona o prekidu trudnoće i zakonskoj regulaciji prava na priziv savjesti. Također, jedna od predloženih tema za projektni zadatak „Posljedice oduzimanja i ograničavanja ljudskih prava“ jest „Hrvatski LGBT pokreti“.

Katolički vjeronauk – spolnost, mediji

Razrada tema važnih za ovu analizu u kurikulumu Katoličkog vjeronauka nastavlja se i u srednjoškolskom obrazovanju, pa se tako u 2. razredu „analiziraju obilježja prijateljstva i ljubavi na temelju biblijskih primjera i vlastitoga iskustva“. Neke su od preporuka za ostvarivanje ovoga odgojno-obrazovnog ishoda i istraživanje „kako se ljubav i spolnost prikazuju u medijima“ i uspoređivanje poruke koju oni pružaju s „kršćanskim shvaćanjem ljubavi“, vrednovanje duboke povezanosti „ljudske spolnosti, zrele ljubavi i odgovornosti u intimnome zajedništvu i stvaranju novoga života“ te navođenje posljedica „neodgovornoga ponašanja na području ljudske spolnosti i ljubavi“.

Analiza je obuhvatila dva udžbenika istoga nakladnika, koje su napisali različiti autorski timovi i koji su tiskani u razdoblju od četiri godine. U starijem izdanju „Odvažni svjedoci“ (Salesiana, 2016.), dijelovi o pubertetu, „flertu, zaljubljenosti i ljubavi“ i o „spolnosti“ prožeti su primjerima heteronormativnosti. Tako se primjerice objašnjava da je „u središtu pubertetskih promjena spolno dozrijevanje pa se razvijaju osjećaji i zanimanje za drugi spol“ te „postepeno započinje okretanje osobama suprotnog spola“ i „pojavljuju se dosad nepoznati osjećaji koji su znak da se između djevojaka i mladića razvija privlačnost“.

Također, u opisu flerta saznajemo da su pri tome „mladići obično aktivni, a djevojke pasivne; one koketiraju istovremeno ohrabrujući, odbijajući i zbunjujući mladiće“.

Uz heteronormativnost u ovome su primjeru vidljivi i rodni stereotipi koji djevojke pozicioniraju u pasivan, potlačeni položaj. Nadalje, tvrdi se da je „**Božja[...]** zamisao da se dva spolom različita bića međusobno privlače i u ljubavi daruju jedno drugome. Drugim riječima, **heteroseksualnost** je temeljna odrednica ljudske spolnosti.“¹⁹ Za svaki slučaj, na istoj se stranici nalazi još jedno određenje istoga pojma: „heteroseksualnost: erotska i emocionalna privlačnost i usmjerenost prema osobama suprotnog spola“.

Novije izdanje „Dođi i vidi“ (Salesiana, 2020.), sadržava sljedeći primjer heteronormativnosti: „Ljubav se često poistovjećuje s tjelesnom bliskošću muškarca i žene“. Usto, u poglavlju o medijima nalazi se fotografija Hoda za život uz sljedeći tekst: „U posljednje se vrijeme u gotovo cijelom svijetu javno ponižavaju kršćani koji dižu svoj glas za istinu o ljudskom biću, početku ljudskog života ili istinu o braku. Nerijetko je slučaj da se i različiti mediji odriču nepristranosti priklanjajući se relativizmu.“ Kao i u drugim primjerima nastavnih materijala Katoličkog vjeronauka i ovdje se istinitost određuje prema religioznim uvjerenjima.

19 Zanimljiva je činjenica da se u navedenom odlomku dodatno naglašene riječi pojavljuju u ovakvom redoslijedu: „**Božja je zamisao ... heteroseksualnost**“.

Islamski vjeronauk – rodne norme, pobačaj, višeženstvo

Kurikulum nastavnoga predmeta Islamski vjeronauk za drugu godinu srednjoškolskog obrazovanja sadržava nekoliko odgojno-obrazovnih ishoda čija razrada uključuje teme koje se odnose na rodne norme i rodnu (ne)ravnopravnost. Tako se u domeni „Vjerska praksa“ učenici/učenice „upoznaju s islamskim stajalištima o pitanjima iz svakodnevne životne prakse muslimana i muslimanke“, što uključuje „uočavanje i objašnjavanje smisla pokrivanja žene u javnosti, pitanje nošenja brade u islamu, zabrane izvanbračne zajednice“ te „upoznavanje s Islamskim propisima o aktualnim suvremenim pitanjima iz područja medicine povezanim sa životnom praksom muslimana i muslimanke kao što su pitanja transplantacije organa, medicinska autopsija, transfuzija krvi, izvanmaternična oplodnja, pobačaj“. U domeni „Moral“, učenice/učenici raspravljaju „o dužnostima supružnika jednoga prema drugome u bračnome životu“ te „obrazlažu višeženstvo Muhammeda, a.s., i njegove lijepe postupke prema svim ženama“. Također, istražuju „islamsko stajalište o svakodnevnim pitanjima i problemima koji se tiču očuvanja ljudskoga zdravlja i života“, objašnjavaju „pojmove: pobačaj, posvajanje djece, planiranje stanovništva, halal hrana, transplantacija organa“ i kategoriziraju „prioritete očuvanja ljudskoga života na relaciji majka – plod“.

U analiziranom udžbeniku za 2. razred srednje škole (Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj, 2020.), u poglavlju „Suvremena islamska pitanja odnosa prema tijelu“, obrađuje se pitanje pobačaja, u vezi s čim se navodi da je „primarno načelo njegova zabrana“ pozivajući se na „od Boga objavljeni Tekst, Ku’ran“:

Ne ubijajte djecu svoju iz straha od neimaštine, i njih i vas Mi hranimo, jer je ubijati njih doista veliki grijeh.

Usto, objašnjava se da je to pitanje „opterećeno velikom razinom emotivnosti i nije lako za odgovor“, da je potrebno „razumijevanje situacije zbog podizanja razine empatije“ te da treba „pokušati pronaći rješenje koje će čuvati moralni integritet osobe i obitelji u skladu s moralnim načelima vjere“. Nadalje se navodi da je pobačaj dozvoljen „u izrazito ograničenim okolnostima, u razdoblju do 120 dana trudnoće, ali samo ako postoji jasna naznaka velike opasnosti za život majke ili teška malformacija zametka s kojom bi život djeteta bio gotovo nemoguć“. Zaključuje se da je „očuvanje vrijednosti života jedno od vrhovnih vrijednosti Šerijata i ta vrijednost ima primat, a svako postupanje po pitanju pobačaja za sobom povlači posljedice kojima treba pažljivo pristupiti“. Također, postavljaju se i sljedeća pitanja za učenike/učenice:

Kakve veze javne debate o pobačaju imaju s vjerskim zajednicama?

Kako pristupiti osobi koja razmišlja o pobačaju?

U poglavlju „Vjera: spoj duhovne i tjelesne dimenzije“ raspravlja se o praksi pod nazivom *hidžab*, što je „poseban način odijevanja žene koji sprječava otkrivanje stidnih dijelova njezina tijela“. Navodi se da u stidne dijelove tijela spadaju „kod muškaraca područje između pupka i koljena“, a „kod žena cijelo tijelo osim lica, šaka i stopala“ te da „razlika postoji zbog razlike između tijela muškarca i žene“, ali bez daljnjeg objašnjenja o određivanju različitih stidnih dijelova s obzirom na spol/rod. Spominje se i da ovaj propis „navodi različite ljude da ga promatraju kao način represije nad ženom“ i da ga opisuju kao „neprikladnog za suvremeni svijet“, ali da ipak „moralni kodeks čuvanja stidnih dijelova tijela nije nešto što može zastarjeti“. Kao i kod teme prekida trudnoće i ovdje se u argumentaciji poziva na Kuran, u kojem se ističe izraz „odjeća čestitosti“. No jedan zadatak za temu referata jest „istražiti i predstaviti tvrdnje onih koji ne smatraju *hidžab* prikladnim suvremenoj ženi“.

U poglavlju „Šerijatsko bračno pravo“ napominje se da su pitanja vezana uz ovu temu „često izvor raznih debata o položaju žene u islamu, o poligamiji, o uvjetima za sklapanje braka...“ Zatim se objašnjava da je brak „i za ženu i za muškarca najsigurniji okvir za jačanje morala i duhovnosti“, da islam „ne poznaje celibat, a blud oštro sankcionira smatrajući ga jednim od najvećih grijeha“ te da se „seksualnost treba odvijati u okvirima zdravog braka“. S obzirom na period adolescencije, ističe se da „šerijatska veza podrazumijeva međusobno upoznavanje s ciljem ženidbe s dotičnom djevojkom“ te da „nije dopušteno u takvoj ‘vezi’ osamljivanje, dodirivanje, nepristojne riječi, pogledi i sl.“ Kao i u ostalim nastavnim materijalima i ovdje je riječ o heteronormativnome pogledu na adolescentski razvoj koji je usmjeren na heteroseksualni brak, ali u ovom slučaju iz izričito muške subjektne pozicije i s vrlo ograničavajućim pristupom seksualnosti mladih.

Nadalje se raspravlja o poligamiji, za koju se navodi da se često razumijeva kao „samo još jedan alat u nizu alata koji omogućava muškarcima potpunu dominaciju nad obespravljenim ženama“ te se objašnjava zašto je takvo tumačenje „u potpunosti pristrano i daleko od istine“. Napominje se da je poligamija „mogućnost, a ne obaveza“, da je „ograničena i regulirana“, da su danas „monogamni brakovi u islamu pravilo, a poligamni iznimka“ te da se „muškarcima preporučuje ženidba samo s jednom ženom zbog realne nemogućnosti da se bude podjednako pravedan prema svim suprugama, bez obzira na to koliko to muškarac pokušavao“. No, navođenje „zaštite unutar braka“, „očuvanje morala muškarca i žene“ te „drastično umanjivanje mogućnosti stupanja u izvanbračne odnose“ kao glavnih razloga za dozvolu poligamije pokazuje da su patrijarhalni obrasci i rodna neravnopravnost temelji ovakve prakse.

Pravoslavni vjeronauk – eros, seksualnost, adolescencija

U Kurikulumu nastavnoga predmeta Pravoslavni vjeronauk sadržaji koji su u području ove analize prisutni su u preporukama za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda u domeni „Bogoslovlje i život“. Tako se očekuje da učenici/učenice u 2. razredu upoznaju „svetopisamsko i kršćansko poimanje pojmova ljubav (lični karakter) – eros – seksualnost (prirodno kretanje), osobito imajući na umu adolescentsko ponašanje kao psihološki najdinamičnije životno razdoblje“.

U analiziranom udžbeniku „Pravoslavni katihizis 2“ (Prosvjeta, 2020.) ne nalaze se teme „erosa“, „seksualnosti“ i „adolescentnog ponašanja“, već se s pomoću religioznih tumačenja raspravlja o pojmu „slobode“ koja se „ostvaruje kao ljubav u odnosu prema Bogu i bližnjem“ te pojmu „grijeha“ kao „kretanja koje promašuje pravi cilj“ i pojmu „praroditeljskog grijeha“ kao pojave „slobode koja predstavlja nešto potpuno suprotno cilju na koji je čovek prizvan stvaranjem - na zajednicu s Bogom“.

Usto, u dijelu „Za one koji hoće da znaju više“, pod naslovom „Rebro Adamovo“, predstavljeno je religiozno objašnjenje „emancipacije žene“ i „jednakosti muškarca i žene“:

Poimanje o ženi koje donosi Postanje, zajedno sa učenjem o braku, može se posmatrati kao revolucionaran preokret za ženu, kao prva emancipacija žene u istoriji. Naročito ako se prisetimo u kakvom je pravnom i društvenom položaju bila žena u to vreme. Knjiga Postanje ističe da je volja Božja i obeležje rajskog stanja u jednakosti muškarca i žene, a da je poremećen odnos među njima posledica pada u greh.

Treći razred srednje škole

Sociologija –identiteti, rodne razlike, obitelj

U trećem razredu srednje škole provodi se kurikulum nastavnoga predmeta Sociologija. Unutar domene „Pojedinaac i društvo“ postoji mogućnost za raspravu o rodnoj ravnopravnosti i LGBTIQ pitanjima u razradi odgojno-obrazovnog ishoda koji se odnosi na analizu društvenih i kulturnih različitosti, nejednakosti i identiteta, pri čemu se od učenica / učenika očekuje da prepoznaju „društvene i kulturne razlike (rodne, etničke, religijske i supkulturne)“ i uspoređuju „osobni i društveni identitet na primjerima“. To je također moguće i kod ishoda analiziranja suvremene obitelji. Za ostvarivanje tog ishoda učenice/učenici trebaju definirati i uočavati „postojanje različitih vrsta obitelji (stilova obiteljskoga života) i braka u različitim kulturama“ i objašnjavati „utjecaj društvenih promjena na promjene unutar društvene institucije braka i obitelji na primjerima iz života“. Preporučeni sadržaji su: suvremeni stilovi obiteljskog života, obiteljska dinamika i alternativni stilovi života, teorijski pristupi obitelji u sociologiji te obiteljski zakon u Republici Hrvatskoj. Teme predložene za ovaj ishod uključuju „Obiteljsko nasilje: tko su najčešće žrtve, a tko počinitelji?“ i „Utjecaj stupnja obrazovanja na društveni položaj žene u braku i obitelji“.

Za analizu bila su dostupna dva udžbenika različitih nakladnika tiskana 2020. godine. Unutar poglavlja o identitetima u oba se udžbenika korektno objašnjavaju pojmovi spola, roda, rodnih uloga, rodnih identiteta i transrodnosti. U izdanju „Sociologija“ (Školska knjiga, 2020.) nalazi se i referenca na rad britanske sociologinje i feministkinje Ann Oakley pod naslovom „Društveno nametanje rodnog identiteta“ te pitanje za vrednovanje naučenog: „Smatraš li da smjernice poput dječaci nikada ne plaču ili djevojčice se tako ne ponašaju utječu na doživljaj naših emocija ili stavova o identitetu kroz pojmove ‘muško’ ili ‘žensko’ ponašanje?“

Izdanje „Sociologija“ (Profil Klett, 2020.) dodatno problematizira „sindrom plave i ružičaste boje“, navodi termine „rodno varijantne osobe ili rodno fluidne osobe (genderqueer)“ i primjer nenormativnoga maskulinog rodnog izražavanja u zajednici Wodaabe u državi Nigerte upućuje na istraživanje „Tko su virdžine?“ u digitalnim sadržajima. Također, u tekstu o „aktivnim“ i „politiziranim“ identitetima uz fotografiju zagrebačke Povorke ponosa kao primjeri navode se „borba za rodnu ravnopravnost“ i „politizirani identitet homoseksualaca u borbi za svoja prava“. Usto, jedno od „Pitanja za vježbu i utvrđivanje za 3 boda“ glasi: „Kako se okolina odnosi prema onim pojedincima čiji se osobni doživljaj rodnog identiteta razlikuje od kulturno definiranih očekivanja?“

U oba udžbenika u poglavljima o obitelji i braku kritički se propituju tradicionalna određenja obitelji i intimnih zajednica te se navode i objašnjavaju „istospolne, takozvane dugine obitelji“, „istospolni brakovi“ i „registrirana partnerstva“ uz predstavljanje relevantnih informacija iz Hrvatske o referendumu o bračnoj nejednakosti i o Zakonu o životnome partnerstvu. Udžbenik „Sociologija“ (Profil Klett, 2020.) već na početku poglavlja „Alternativni stilovi života“ postavlja pitanje o ispravnosti svrstavanja istospolnih zajednica u alternativne životne stilove: „No, možemo li govoriti o alternativnome izboru nečega što je biološki predodređeno?“ Prisutna je i fotografija istospolne obitelji, dodatne informacije o bračnoj jednakosti u Danskoj kao i zadatak za raspravu o odluci Ustavnog suda u slučaju Šegota i Kožić, uz koji je priložena njihova fotografija i dio novinskoga teksta. U udžbeniku „Sociologija“ (Školska knjiga, 2020.) vizualni prilozi uključuju grafiku „Različite vrste obitelji“, fotografije istospolne obitelji i istospolnoga braka te fotografiju nespacificirane povorke s duginim zastavama uz informaciju o legalizaciji istospolnih brakova u SAD-u.

U oba udžbenika problematizira se i nasilje u obitelji te navode relevantni statistički podaci, no izdanje „Sociologija“ (Profil Klett, 2020.) sadržava znatno više informacija te kontekstualizira obiteljsko i seksualno nasilje kao rodno uvjetovano nasilje. Drugi relevantni sadržaji uključuju rodnu analizu devijantnoga ponašanja pod naslovom „Rod i zločin“ u udžbeniku „Sociologija“ (Profil Klett, 2020.) te dva priloga „Pročitaj i razmisli!“ u udžbeniku „Sociologija“ (Školska knjiga, 2020.): o rodnoj neravnopravnosti u kućanskim poslovima (uz podatke nespecificiranog istraživanja Inge Tomić Koludrović) i kraći tekst pod naslovom „Zemlja muškaraca“ o problemu femicida u Indiji.

Hrvatski jezik – mediji

U kurikulumu Hrvatskog jezika za 3. razred gimnazija, kao i u 2. razredu, u području „Kultura i mediji“ određuje se odgojno-obrazovni ishod koji se odnosi na prosuđivanje utjecaja medijskih tekstova na oblikovanje životnog stila, stavova, vrijednosti i identiteta primatelja „s obzirom na dob, spol i kulturni kontekst“.

Od četiri dostupna nastavna materijala, u čitanci „Književni vremeplov 3“ (Profil Klett, 2020.) ne nalazi se nijedan primjer vezan uz teme značajne za ovu analizu. Radna bilježnica „Fon–Fon 3“ (Profil Klett, 2021.) sadržava kratku raspravu o gramatičkoj kategoriji roda, u kojoj se ukazuje i na primjere koji pokazuju razliku između roda i spola, tj. činjenicu da se gramatički rod ne podudara uvijek sa spolom. U zadatku „usporedite spol živih bića (u stvarnosti) s rodom imenica koje ih označuju (u jeziku)“ navodi se da su „primjerice, curetak i djevojčuljak muškoga [...]roda, a označuju ženski spol“. Ovakvi primjeri mogu poslužiti za širu raspravu o identitetskim kategorijama spola i roda, koje se isto tako ne moraju nužno podudarati.

U udžbeniku „Hrvatski jezik i književnost 3“ (ŠK, 2020.) nalaze se dva ulomka dramskoga teksta „Žena-bomba“ Ivane Sajko, uz koja su postavljeni sljedeći zadaci:

Protumači na kojim sve razinama tekst preispituje tradicionalnu ulogu žene u obitelji, u društvu, ali i u umjetnosti.

Usporedi problematizaciju sljedećih tema u Ibsenovoj *Nori* i u *Ženi-bombi* Ivane Sajko: a) uloga i položaj žene u društvu, b) muško-ženski odnosi, c) žensko samoostvarenje.

U radnoj bilježnici „Hrvatski jezik i književnost 3“ (ŠK, 2020.) uz fotografije slika „Zlatno doba“ Lucasa Cranacha Starijeg i „Radost života“ Henria Matissea te zadatak za raspravu o „značenju golotinje u umjetničkom izrazu“ nalazi se i ulomak iz teksta Katarine Brbore o performansima, u kojem nalazimo rečenicu koja može potaknuti daljnja razmišljanja o kategorijama spola, roda i seksualnosti: „Iako golotinja nije ograničena samo na seksualno, ona je danas možda više nego ikad označena razumijevanjem i regulacijom spola i roda.“

Etika – medicinski potpomognuta oplodnja, surogatno majčinstvo, prekid trudnoće, posvojenje i udomljavanje; diskriminacija pri zapošljavanju i na radnome mjestu

U trećem razredu jedna od obveznih tema u kurikulumu Etike za ostvarivanje odgojno-obrazovnog ishoda koji se odnosi na određivanje temeljnih etičkih pojmova vezanih uz „moralne i etičke probleme u području biomedicine“ jest ona pod nazivom „Etička pitanja u vezi s nastankom života“. Svi ponuđeni izborni sadržaji vezani uz ovu temu relevantni su za ovu analizu: medicinski potpomognuta oplodnja, surogatno majčinstvo, prekid trudnoće te posvojenje i udomljavanje. U istom razredu, kako bi se ostvario ishod koji se tiče određivanja temeljnih pojmova profesionalnih etika, učenice/učenici trebaju obraditi obveznu temu „Odnos poslodavca i zaposlenika“, unutar koje je jedna od tri ponuđene pod teme i „Diskriminacija pri zapošljavanju i na radnom mjestu“.

Udžbenik „Etika 3: Bioetika danas“ (ŠK, 2014.), koji je tiskan prije donošenja novoga kurikuluma, od relevantnih tema za ovu analizu sadržava samo kratko poglavlje o pobačaju.

Slika 10.

Pitanje prekida trudnoće predstavljeno je kao „vrlo kontroverzno“ i kao „delikatan problem sukoba zakona s etikom“. Navodi se da „fetusu imaju ljudsku genetiku i potencijalnu sposobnost racionalnog razmišljanja, oni su ljudska bića u moralnome smislu i zato moraju imati potpuna moralna prava“. O pravima fetusa raspravlja se u odnosu prema „pravu majke na slobodu, sreću i samoodređenje“, koje je „u mnogim državama zakonski nadređeno pravu fetusa“. Vizualni prilozi uključuju slike „embrija“ i „zametka“ (Slika 10).

Poglavlje završava poprilično nejasnom rečenicom:

Pod pretpostavkom da majka čini pobačaj zato što želi ubiti fetus koji navodno ugrožava njezinu dobrobit, kad bi pobačaj mogla počinuti a da fetus ne umre, tada ga ni prema zakonu ne bi smjela ubiti.

Pitanja uz tekst također su postavljena u kontekstu „nesuglasica povezanih s pitanjem pobačaja“ i propitivanja prava fetusa:

Kako izgleda problem sukoba etike i zakona na planu kontroverznih odgovora stajališta prema pobačaju?

Na koji se način određuje moralni status zametka?

Po čemu zametak zavređuje poštovanje? Imamo li pravo uskratiti mogućnost razvoja fetusa na temelju predviđanja da će osoba biti bolesna?

U novijem izdanju udžbenika „Etika 3: Pravcima života“ (ŠK, 2020.) nalazi se poglavlje „Etičke rasprave o početku života“, koje uključuje četiri teme od interesa za ovu analizu. U dijelu o medicinski potpomognutoj oplodnji (MPO) tvrdi se da je „napredak znanosti i razvoj MPO-a omogućio potomstvo i ženama zdravog reproduktivnog sustava koje se odlučuju za samohrano majčinstvo ili za roditeljstvo u istospolnoj obiteljskoj zajednici“. U raspravi o argumentima za i protiv MPO-a napominje se da je „ograničavanje ili uskraćivanje stečenih ljudskih prava i sloboda zbog religijskih ili svjetonazorskih pogleda u suprotnosti s temeljnim vrijednostima pluralnoga demokratskog društva u kojem su općeprihvaćena načela slobode mišljenja i slobode odlučivanja“ i da je „teško prihvatiti da bi učenja određene religije ili tradicije neke kulture trebalo postaviti kao opća pravila za sve građane demokratski uređene države“. Usto, navodi se i da „uskraćivanje pristupa MPO-u koje se ne može opravdati medicinskim razlozima vodi u smjeru diskriminacije“.

U drugoj raspravi iznose se argumenti za i protiv surogatnog majčinstva. Tako se s jedne strane navode „religijska učenja o obitelji“, „prava djeteta na poznavanje vlastitog podrijetla i identiteta“ i „načelo o zaštiti integriteta osobe, tjelesne i duhovne jedinstvenosti čovjeka“. S druge strane, napominje se da „država nema pravo odlučivanja o osobnim (reproduktivnim) pitanjima građana“ i da je „svaki oblik državne intervencije u privatnost građana stoga ne-

opravdano ograničavanje ljudskih sloboda“. Usto, jedno od pitanja za „Rad u skupinama“ jest i „Trebaju li roditeljstvo putem zamjenskog majčinstva biti dostupno i istospolnim parovima?“

Dio o posvojenju i udomljavanju uključuje poduži novinski tekst Slavenke Drakulić o slučaju Šegota i Kožić iz 2020. godine i opširne aktivnosti vezane uz pitanja i probleme predstavljene u tekstu. Od učenika/ učenica očekuje se da etički prosude „pitanja prava istospolnih parova na udomljavanje i posvajanje djece“, istraže kako je slučaj završio i vrednuju „aktualno stanje“ te da organiziraju debatu s tezom „Istospolnim parovima treba dopustiti posvajanje djece“. U nastavku, u argumentacijskom dijelu pod naslovom „Roditeljstvo i jednakopravnost“, navode se zaključci studije Tanje Vučković Juroš iz 2017. godine, koji pokazuju da „na dobrobit i cjelovit i sretan razvoj djece ne utječe seksualna orijentacija roditelja, nego stabilnost roditeljskog odnosa“. Pridodana je i fotografija istospolne obitelji (Slika 11.) uz pitanja:

Čini li seksualna orijentacija čovjeka dobrim roditeljem?

Jesu li djeca heteroseksualnih roditelja sretna zbog spolnih odabira svojih roditelja ili iz drugih razloga?

Razmijenite stajališta i sučelite argumente!

Čini li seksualna orijentacija čovjeka dobrim roditeljem? Jesu li djeca heteroseksualnih roditelja sretna zbog spolnih odabira svojih roditelja ili iz drugih razloga?

Slika 11.

Dio o prekidu trudnoće na pet stranica detaljno i sveobuhvatno raspravlja o ovoj problematici. Predstavljene su argumente temeljene na načelu reproduktivne slobode, pristupa zdravstvenim uslugama, slobode odlučivanja i autonomije pojedine osobe kao i oni zasnovani na „zaštiti prava na život nerođenog djeteta“. U nastavku se raspravlja o pitanju početka života te se navodi da se u većini država ljudska prava pripisuju rođenjem „u skladu s međunarodnim konvencijama koje uporište pronalaze u znanstvenom pogledu prema kojem ljudska jedinka u stadiju embrija i fetusa nema ljudska prava“. Napominje se da se u državama sa zakonskom zabranom prekida neželjene trudnoće zahvat i dalje nastavlja obavljati ilegalno s povećanim zdravstvenim rizicima za „žene slabijeg materijalnog statusa, dok one u boljem imovinskom položaju putuju u strane zemlje“. U raspravu je uključeno i pitanje priziva savjesti, koje je predstavljeno u kontekstu sustava javnog zdravstva, i to kao individualno, a ne kolektivno pravo, pri čemu se naglašava da je svaka zdravstvena ustanova dužna osigurati pružanje zdravstvene usluge koju neki/neke djelatnici/djelatnice uskraćuju zbog svojih osobnih stajališta. Također, u rubrici „Razmijenite stajališta i sučelite argumente!“ postavlja se pitanje:

Smatrate li da liječnici koji zbog vjerskih ili osobnih uvjerenja odbijaju pružiti pacijentima medicinske usluge koje pruža zdravstvena ustanova u kojoj su zaposleni trebaju promijeniti radno mjesto i zaposliti se u privatnoj ili vjerskoj zdravstvenoj ustanovi za koju je svim pacijentima poznato da ne pruža usluge poput prekida trudnoće?

Jedan od zadataka vezanih uz ovu tematiku jest i izrada studije slučaja i vođenje argumentirane rasprave o Hodu za život i Hodu za slobodu. Drugi zadatak sadržava aktivnosti vezane uz izjave troje sudionika skupa „Znanost i religija“ održanog u Zagrebu 2017. godine. Rasprava se odnosi na pitanja „Kada počinje život?“, „Trebalo li zabraniti pobačaj?“ i „Kako pristupiti ovom problemu?“ Usto, rubrika „Vrednovanje za učenje“ uključuje sljedeća pitanja relevantna za ovu analizu:

Koja su osnovna načela odgovornog spolnog ponašanja?

Koje su mjere sprečavanja neplanirane trudnoće?

Na koje načine štitiš svoje i spolno zdravlje svojeg partnera ili svoje partnerice?

Kojim se vrijednostima i načelima vodiš u odnosu prema svojem partneru ili partnerici?

Također, u dijelu „Etičke rasprave o pravu na zdravlje“ navodi se i pojam „spolnog i reproduktivnog zdravlja“, koje zahtijeva „pozitivan pristup pun poštovanja prema spolnosti i spolnim odnosima te mogućnost ostvarivanja zadovoljavajućih i sigurnih spolnih iskustava bez nagovaranja (prisile, diskriminacije ili nasilja)“. Na kraju udžbenika, u Pojmovniku, nalaze se, među ostalima, i objašnjenja termina: *diskriminacija, medicinski potpomognuta oplodnja, načelo reproduktivne slobode, partnerstvo, posvojenje, pravo na potomstvo/roditeljstvo, prekid trudnoće, priziv (ili prigovor) savjesti, roditeljstvo, surogatno majčinstvo (zamjensko majčinstvo) i udomiteljstvo.*

Psihologija – adolescencija, identiteti, predrasude, stereotipi, diskriminacija, mediji

Kurikulum nastavnoga predmeta Psihologija u gimnaziji se izvodi u drugom (samo u općim gimnazijama) i trećem razredu (u svima, uključujući i opće gimnazije). U sklopu domene „Ja“ učenici/učenice raspravljaju o bitnim značajkama adolescencije („fizičke, kognitivne, emocionalne i socijalne“) i objašnjavaju „formiranje identiteta i razvoj pojma o sebi“. Pitanja stereotipa, predrasuda i diskriminacije smještena su u domenu „Ja i drugi“, u kojoj se učenice/učenici potiču na razumijevanje „međusobnog utjecaja stereotipa, stavova i predrasuda“, promatranje problema, socijalnih situacija i društvenih pojava „iz različitih perspektiva o kojima će kritički promišljati“ te na „građenje odnosa s drugima koji su zasnovani na ravnopravnom dostojanstvu, na poštovanju bez obzira na različitost mišljenja, kulturnoga, spolnog ili rasnog identiteta“. Sadržaji za ostvarivanje odgojno-obrazovnog ishoda raspravljanja o „različitim čimbenicima koji utječu na odnose pojedinca i drugih“, a koji su značajni u kontekstu ove analize, uključuju „utjecaj medija na formiranje, poticanje i održavanje stereotipa, predrasuda i diskriminacije“ i pristupe „u smanjivanju stereotipa, predrasuda i diskriminacije“.

Od pet prikupljenih udžbenika, u jednome nije pronađen nijedan od pojmova važnih za ovu analizu. Radi se o udžbeniku „Poslovna psihologija s komunikacijom za hotelijersko-turističke i ugostiteljske škole“ (ŠK, 2009.), koji u jednoj polovici sadržava samo osnovne pojmove opće psihologije, a u drugoj specifičnosti psihologije rada u ugostiteljstvu i turizmu i psihologiju komunikacije. Ostala četiri izdanja uključuju dva starija udžbenika za gimnazije, „Psihologija“ (ŠK, 2006.) i „Psihologija“ (Profil, 2008.)²⁰ te dva novija, također za gimnazije, „Psihologija“ (ŠK, 2020.) i „Psihologija“ (Alfa, 2020.). Udžbenici tiskani početkom dvijetisućitih već su detaljno analizirani s obzirom na teme partnerskih odnosa, predrasuda, spolnih i rodnih uloga te homoseksualnosti u istraživanju provedenome prije deset godina (Brumen, 2012.; str. 29.–31.).

Zanimljiva, ali i uznemirujuća činjenica odnosi se na skoro identičan primjer heteronormativnoga pogleda na adolescentski emotivni i socijalni razvoj nađenu tri udžbenika koje su napisali različiti autori/autorice i koji su tiskani u različitim nakladama u razdoblju od četrnaest godina:

Sredinom adolescencije, kako raste potreba za emocionalnim vezama sa suprotnim spolom, grupe uključuju i djevojke i mladiće (ŠK, 2006.).

Početkom adolescencije te se bliske prijateljske veze češće stvaraju između pripadnika istog spola. Sredinom i pri kraju češće su i bliske veze s pripadnicima suprotnog spola (Profil, 2008.).

Na početku adolescencije preferiraju društvo istog spola, a kasnije pokazuju zanimanje za suprotni spol (Alfa, 2020.).

20 Ovi stariji udžbenici uvršteni su u analizu zbog dostupnosti u antikvarijatima, iako nemamo informaciju o njihovoj upotrebi u nastavi.

I u četvrtome analiziranom udžbeniku „Psihologija“ (ŠK, 2020.) nalaze se primjeri uvjerenja o heteroseksualnosti kao zadanom obliku emotivne i seksualne privlačnosti među mladima te stereotipi koji podupiru rodne razlike i neravnopravnosti između djevojaka i mladića:

Raniji ulazak u pubertet za djevojčice nosi mnogo više izazova. Što su za njih više zainteresirani stariji mladići, o njima će više kružiti glasine.

Djevojke drukčije vrednuju socijalne odnose nego mladići. Često pitaju za savjet kako se nositi s nekom situacijom (prekid s dečkom, poštištenost, problemi s prijateljicama...).

U prijašnjoj analizi starijih izdanja uočen je manjak stvarnih primjera i društvenoga konteksta u objašnjenju pojmova stereotipa, predrasuda i diskriminacije, a s obzirom na pitanja spola, roda i seksualnosti (Brumen, 2012.). I u novijim izdanjima te se kategorije navode uglavnom taksativno, uz izdvojene primjere prikrivene diskriminacije u slučaju isključivanja „osoba homoseksualne orijentacije iz kruga prijatelja“ (Alfa, 2020.) i primjera mijenjanja predrasuda s pomoću edukacija i kampanja: „dojenje u javnosti“ i „očevi na roditeljskom dopustu“ (ŠK, 2020.).

Udžbenik „Psihologija“ (Alfa, 2020.) sadržava i odlomak u kojem se uporno izbjegava spomenuti termin rod, inzistira se na binarnosti spola i roda i na heteronormativnosti te se negiraju transrodni i rodno nenormativni identiteti i životna iskustva:

U dobi od otprilike tri godine dijete usvaja spolni identitet – zna je li dječak ili djevojčica, no tek s 4-5 godina razumiju da je spol trajan i stabilan, tj. da će cijeli život biti ženskog odnosno muškog spola jer spol ovisi o spolnim organima, a ne o frizuri ili odjeći koju netko nosi. Spolne uloge usvajamo socijalizacijom – dječaci promatranjem muških modela (najčešće očeva), a djevojčice promatranjem ženskih modela (najčešće majki) i identifikacijom s njima.

U istom udžbeniku, na početku poglavlja „Stavovi, stereotipi i predrasude“, nalazi se kratki opis referenduma o bračnoj nejednakosti, uz spominjanje Zakona o životnome partnerstvu i uz grafički prikaz „ZA-PROTIV“ te uz pitanje o utjecaju stavova na društvenu percepciju, doživljaj stvarnosti i ponašanje.

U udžbeniku „Psihologija“ (ŠK, 2020.), u poglavlju „Identitet i slika o sebi“, objašnjavaju se rodne razlike u ranijoj adolescenciji s obzirom na razine samopoštovanja i samopouzdanja. Navodi se da djevojke imaju manjak tih vrijednosti, što se dovodi u vezu s „porastom uporabe društvenih mreža“ i „aktualnim standardima ljepote“. Patrijarhalni obrasci opresije i diskriminacije tek su naznačeni spominjanjem nespecificiranih „istraživanja koja pokazuju da su djevojke češće izvrgnute izravnim ili suptilnim porukama o njihovoj inferiornosti“, objašnjavanjem „stereotipne ženske uloge koja zahtjeva mirno, tiho i ljubazno ponašanje“ te ukazivanjem na „okolinu koja je sklona obeshrabrivati asertivno ponašanje u žena.“

Poglavlje „Intimnosti i seksualnost“ strukturirano je u tri odlomka, zauzima otprilike jednu stranicu udžbenika i uključuje vrlo neobičan pristup i izbor sadržaja za ovako široko određenu temu. U prvom odlomku pojmu seksualnog sazrijevanja pridaje se „evolucijska svrha (produljenje vrste)“, ali se propituje „praktična svrha“ u kontekstu „svih ostalih zadataka koje suvremeni adolescent treba savladati (stvaranje identiteta, osamostaljivanje, završavanje škole...)“. U drugom odlomku raspravlja se o „iskrivljenoj“ medijskoj slici seksualnosti i negativnim učincima gledanja pornografije te se, ponovno heteronormativno, zaključuje:

Neprestano izlaganje istim sadržajima čini da se na njih navikavamo. Početkom 20. st., kad su ženske haljine postajale kraće, muškarce je uzbuđivao pogled na ženski gležanj, a kamoli koljeno. Sa sigurnošću možemo reći da ga danas i ne primjećuju.

U završnom odlomku u dvije se rečenice navode rezultati nespecificiranog istraživanja o razlikama između djevojaka i mladića u razlozima za „upuštanje u seksualne odnose“. U cijelome poglavljju ne spominju se druge različitosti i varijacije u adolescentskome seksualnom razvoju i ponašanju osim heteroseksualnosti. Na kraju ovih poglavlja dio „Istražite, vrednujte, kreirajte“ sadržava sljedeća pitanja:

Kakve su socijalne posljedice za djevojčice koje se igraju tipično „muških“ igara? Kakve su socijalne posljedice za dječake koji preferiraju tipično „ženske“ igre?

Od kojeg spola društvo više očekuje da se drži svoje rodne uloge?

Možete li objasniti moguće razloge za to?

Jedan se pozitivan primjer nalazi u poglavljju „Međusobni odnosi“, u kojem jedna od aktivnosti vezanih uz temu „Nasilje u mladenačkim vezama“ upućuje učenike/učenice na digitalni sadržaj koji uključuje poveznicu na edukacijsku brošuru „Nasilne veze su bezveze“ (CESI, 2016.) te na zadatak izrade plakata na temelju brošure „sa svrhom upozoravanja na problem nasilja u vezama“.

U spomenutoj analizi (Brumen, 2012.) prepoznata je u udžbeniku „Psihologija“ (ŠK, 2006.) problematičnost predstavljanja istospolne seksualnosti samo u kontekstu mijenjanja medicinskih dijagnoza u rečenici „Homoseksualnost je bila tretirana kao poremećaj sve do 1973., kad je izbrisana iz dijagnostičkih priručnika psihičkih poremećaja i otkad se smatra različitom seksualnom orijentacijom, a ne poremećajem.“ U istom odlomku, koji je dijelom poglavlja „Poremećaji ličnosti i psihički poremećaji“, u kontekstu društvenog normiranja psihičke (ne) normalnosti nalaze se i tvrdnje koje stigmatiziraju i medikaliziraju određena transrodna i rodno nenormativna iskustva i identitete:

Za muškarce koji se preodijevaju u žensku odjeću (transvestite) pretpostavljamo da imaju poremećaj seksualnog ponašanja. Žena koja se oblači u mušku odjeću, može biti doživljena ekstravagantno, ali za nju se neće smatrati da ima neki poremećaj.

Katolički vjeronauk – muškarci i žene, mediji, predrasude, spolnost, obitelj, pobačaj

U kurikulumu Katoličkog vjeronauka za 3. razred srednje škole određuje se da učenici/učenice analiziraju „kršćansko poimanje čovjeka kao muškarca i žene“ i „prikaze muškarca i žene u suvremenom društvu (mediji, društvo)“ te navode „negativne utjecaje na dostojanstvo muškaraca i žena“. Za ovaj odgojno-obrazovni ishod preporuča se istražiti „književnoumjetničke tekstove, televizijske emisije i reklame, glazbene spotove, literaturu iz psihologije i sociologije koji ukazuju na ustaljene predrasude o muškarcima i ženama“. U istom razredu, u domeni „Riječ Božja i vjera Crkve u životu kršćana“, od učenika/učenica očekuje se da analiziraju „nauk Katoličke Crkve o spolnosti, braku, obitelji i sakramentu ženidbe“, za što se preporuča „proučiti mješovite ženidbe (kršćanske) i ženidbe koje se sklapaju među osobama različitih vjeroispovijesti (s drugim religijama i svjetonazorima)“ te „analizirati izabrane tekstove koji govore o odgovornom roditeljstvu i planiranju obitelji (Humanae vitae, Familiaris Consortio, Mulieris dignitatem)“. Usto, u domeni „Kršćanska ljubav i moral na djelu“ jedan od ishoda uključuje objašnjavanje i argumentirano iznošenje biblijskih temelja i Crkvenog nauka „o svetosti i nepovredivosti ljudskoga života“. U razradi ishoda navodi se argumentirano razlaganje stava „zaštite čovjeka kao osobe od začeca do prirodne smrti“, objašnjavanje „povreda ljudskoga života (ubojstvo, pobačaj, samoubojstvo, eutanazija)“ te stava Katoličke crkve o pobačaju.

Analizirani udžbenik „Životu ususret“ (Kršćanska sadašnjost, 2020.) sadržava poglavlje „Muško i žensko stvori ih!“, koje predstavlja centralno mjesto objašnjavanja spolne i rodne binarnosti i heteronormativnosti s pomoću „Biblijskih opisa“ i „Izvještaja o stvaranju“, koji „opisuju kako je Bog stvorio čovjeka kao čovjeka muškarca i čovjeka ženu“ i navode da je „upravo usmjerenost muškarca i žene jedno prema drugome temelj kršćanskoga shvaćanja odnosa muškarca i žene“.

Što se tiče rodne ravnopravnosti, u udžbeniku prvo nalazimo tvrdnju da „Biblija sasvim jasno i odlučno zastupa ravnopravnost i jednakost među spolovima“, no nakon dvije stranice možemo pročitati da se „tijekom povijesti nije poštivalo jednakost dostojanstva muškarca i žene te se ženu ugnjetavalo, prečesto pozivajući se i na biblijsku priču o stvaranju Adama i Eve“. Također, navodi se da se kršćansko (katoličko) poimanje „jednakog dostojanstva žena i muškaraca“ zasniva na „odnosu prema Blaženoj Djevici Mariji“ te se naglašavaju „svetice i njihova intelektualna sposobnost“ kao i „osnivačice redovničkih zajednica, koje su pokazale da žene mogu samostalno živjeti i brinuti se za sebe“. Rubrika „Izazovi“ uključuje sljedeće zadatke:

Istraži kako su se stare civilizacije odnosile prema ženama i kakva su prava i dužnosti imale u njima.

Organizirajte debatu o odnosu kršćanskih stavova prema spolnosti i onih koji prevladavaju u medijima.

Istražite ravnopravnost muškaraca i žena u drugim religijama.

Nadalje, dijelovi „Brak i obitelj u Božjem naumu“ i „Ženidba – sakrament bračne ljubavi i zajedništva“ sadržavaju nekoliko primjera zastupanja bračne nejednakosti:

Brak je isključiva, neraskidiva i plodna veza jednoga muškarca i jedne žene.

Brak je zajednica jednoga muškarca i jedne žene.

Zato je spolni odnos dvoje ljudi koji su međusobno u braku, poglavito kada se tijekom toga odnosa začne novi čovjek, duboko religiozni čin kojim izvršavamo Božju volju za nas.

Usto, u dijelu „Roditeljstvo i obitelj“ nalazi se opis katoličkog shvaćanja seksualnosti i seksualne edukacije:

Odgovorno ponašanje na području seksualnosti ne uključuje samo život nakon sklapanja braka nego i cjelokupni život. A jedino odgovorno ponašanje jest apstinencija do braka i vjernost u braku.

Prema crkvenom moralnom nauku dopušten je spolni odnos samo između jednoga muškarca i jedne žene koji su međusobno u braku. Svaki drugi način življenja vlastite spolnosti mi katolici smatramo nedopuštenim, a ako se učini grešnim.

Uz neizostavan roditeljski odgoj škola je prikladno mjesto za spolni odgoj koji se neće kositi sa svjetonazorom roditelja koji su prvi i privilegirani odgojitelji vlastite djece.

U poglavlju „Od trenutka začeća/začeti čovjek“ iznosi se stav Katoličke crkve o medicinski potpomognutoj oplodnji, tj. „etički sud koji se izvodi temeljem poštivanja ljudskoga embrija, jedinstva obitelji i naravi bračnoga čina i spolnosti“:

Tehnike koje uzrokuju odvajanje roditelja, zahvatom strane osobe u bračni par (davanje sperme ili ženske gamete, posudba mater-nice), teško su nemoralne. Te tehnike (inseminacija i heterologna umjetna oplodnja) vrijeđaju pravo djeteta da bude rođeno od oca i majke koje poznaje, koji su među sobom vezani ženidbom. One su izdaja isključivoga prava supružnika da postanu otac i majka samo jedno pomoću drugoga (KKC 2376).

U istom poglavlju navodi se da „pobačaj ili abortus dovodi do smrti ljudskih bića (zigota, morula, blastula, embrij, fetus)“ te da je „svaki izravan pobačaj kao slobodan i namjeran prekid trudnoće strogo nedopušten“ i „teško se protivi moralnom zakonu“. U poglavlju „Moral koji oslobađa“ nalazi se komentar o „prizivu savjesti“ uz sljedeći slučaj:

Magistra farmacije zaposlena u ljekarni zbog priziva savjesti odbila je izdati kontracepcijske pilule. Je li riječ o opravdanom prizivu savjesti ili odbijanju provođenja legalne medicinske usluge ili zahvata?

Uz navođenje primjera Sofoklove tragične junakinje Antigone i pozivanje na Opću deklaraciju o ljudskim pravima, koja govori da „svatko ima pravo na slobodu mišljenja, savjesti i vjeroispovijesti“, zaključuje se da se „unatoč toj činjenici, pravo na priziv savjesti u medicini sve[...] više relativizira i dovodi u pitanje“.

Pravoslavni vjeronauk – abortus, umjetna oplodnja

U kurikulumu Pravoslavnog vjeronauka za 3. razredu, u domeni „Bogoslovlje i život“, očekuje se da učenice/učenici razvijaju „smisao kršćanskog etosa“ uz „pogled na ubojstvo, samoubojstvo, smrtnu kaznu, holokaust i probleme bioetike (eutanzija, kloniranje, kremiranje, abortus, umjetna oplodnja...)“.

U analiziranom udžbeniku „Pravoslavni katihizis 3“ (Prosvjeta, 2020.) ne nalaze se ovi sadržaji, već je pitanje prekida trudnoće predstavljeno u udžbeniku za 4. razred. Udžbenik za 3. razred ne uključuje primjere relevantne za ovu analizu.

Četvrti razred srednje škole

Hrvatski jezik – mediji

Kao i za 2. i 3. razred, kurikulum Hrvatskog jezika za 4. razred gimnazije u području „Kultura i mediji“ određuje odgojno-obrazovni ishod koji se odnosi na prosuđivanje utjecaja koji medijski tekstovi imaju na oblikovanje životnog stila, stavova, vrijednosti i identiteta primatelja s obzirom na dob, spol i kulturni kontekst.

Što se tiče analiziranih nastavnih materijala, u udžbeniku „Hrvatski jezik i književnost 4“ (ŠK, 2021.) ne nalazi se nijedan primjer vezan uz teme ove analize, dok radna bilježnica „Hrvatski jezik i književnost 4“ (ŠK, 2021.) uključuje nekoliko takvih primjera. U dijelu „Stranci danas“ navedena je opširna definicija pojma diskriminacije, koja određuje i spolnu („neravnopravan tretman članova društva s obzirom na spolne oznake“) i rodnu diskriminaciju („kada spolne oznake zadobiju društveni značaj i značenje i prerastu u društveni standard ponašanja“). Pitanje uz tekst odnosi se na „određivanje i objašnjavanje koju vrstu suvremenih stranaca može ugroziti određena vrsta diskriminacije“, a kao jedan primjer navodi se „stranac – pripadnik LGBT zajednice“. Usto, u jednome od zadataka zahtijeva se da učenici/učenice, u kontekstu „prepoznavanja diskriminacijskog jezika prema ženama u novije vrijeme“, istraže što označuje izraz *mansplaining*, rasprave „je li *mansplaining* moguće prepoznati u svakodnevnoj komunikaciji“ te ponude „hrvatsku novotvorenicu kojom bismo mogli zamijeniti tu englesku riječ“.

Etika – partnerstvo, obitelj

U kurikulumu Etike za četvrti razred jedan od pet ponuđenih izbornih sadržaja za obradu obvezne teme „Osobne odluke pred izazovima“ jest i „Partnerstvo i obitelj u suvremenom dobu“. Taj se sadržaj može obraditi kako bi se ostvarili odgojno-obrazovni ishodi koji se tiču prosuđivanja moralnih i etičkih problema čovjeka suvremenoga doba te zagovaranja etičke različitosti i promicanja tolerancije.

U udžbeniku „Etika 4: Etika ili o dobru“ (ŠK, 2014.) nalaze se druge teme od onih propisanih kurikulumom iz 2019. godine. Tako poglavlje „Etičko opravdanje moralnog djelovanja“ uključuje novinski tekst o zakonu donesenome u Irskoj 2013. godine kojim je prvi put dopušten prekid trudnoće, ali samo kada je život žene u opasnosti. Uz tekst nalazi se rubrika „Razmislite“, u kojoj se navodi da je „pobačaj jedan od mnogih i brojnih društvenih nesporazuma koji izazivaju stalne prijetnje stabilnosti društva“, postavlja se pitanje „Može li se na temelju pobačaja zaključiti da li je neka osoba moralna ili nemoralna?“ te se učenike/učenice upućuje da se podijele u manje skupine i pokušaju argumentirano obrazložiti svoja stajališta „za pobačaj ili protiv pobačaja“. U poglavlju se ne spominje pravo na odlučivanje o vlastitom tijelu.

U poglavlju „Etički pristup moralnim problemima svakodnevnog života“ nalaze se dva odlomka o obitelji, u kojima se ne spominju LGBTIQ zajednice i obitelji, a ženska reproduktivna prava stavljaju se u kontekst „disfunkcija obitelji“:

Visoke stope razvoda brakova, raspadanja obitelji, obiteljskog nasilja, zanemarivanja djece, visoke stope pobačaja i namjerni odabir samačkog roditeljstva (žene koje odluče imati djecu, ali izvan zajednice s muškarcem) simptomi su disfunkcija obitelji kao temeljne moralne i društvene zajednice.

Udžbenik „Etika 4: Koracima budućnosti“ (ŠK, 2021.) sadržava nekoliko dijelova u kojima su afirmativno predstavljene teme koje se nalaze u fokusu ove analize. U dijelu o obitelji objašnjavaju se četiri oblika „zajednice obiteljskoga života“ prema „našim važećim propisima“: brak, izvanbračna zajednica, životno partnerstvo i neformalno životno partnerstvo. Nadalje se tvrdi da „u našem društvu i dalje vlada bračna nejednakost“, a da je bračna jednakost „nažalost i dalje često tema neozbiljnih političkih polemika i uvredljivih svjetonazorskih nadmudrivanja dužnosnika kojima su građani na izborima iskazali povjerenje da zastupaju na jednak način interese svih članova društva.“ Također, učenike/učenice se upućuje da istraže „u čemu se očituje bračna nejednakost u važećim propisima“ i „u čemu su obiteljske zajednice partnera istoga spola diskriminirane“.

Dio o nasilju u obitelji objašnjava različite oblike nasilja pa tako i seksualno, pri čemu se napominje da je „važno osvijestiti da je svaka prisilna seksualna aktivnost silovanje, čak i kad je silovatelj partner ili bračni drug“. Usto, učenice/učenike se potiče da djeluju „etički“ te potaknu promjenu i prijave nasilje u obitelji institucijama i organizacijama koje se navode u tekstu.

U poglavlju „Sloboda mišljenja ili djelovanja“ nalazi se tekst u kojem se raspravlja o populističkim pokretima u Hrvatskoj posljednjih godina, uz tvrdnju da se radi o „otporu modernoj civilizaciji. O otporu znanosti, ravnopravnosti žena, seksualnoj slobodi, otporu univerzalnom konceptu ljudskih prava, grčevitom negiranju prava svih zamisljivih manjina.“ Kao primjeri navode se Hod za život, prosvjed protiv Istanbulske konvencije i „mobilizacija društva protiv seksualnih manjina“.

Usto, kao društveno marginalizirane skupine u hrvatskom društvu spominju se „neheteroseksualne osobe, transrodne i transseksualne osobe, žene“, a u kontekstu društvene isključivosti, uspostavljanja hijerarhije i promicanja nejednakosti navode se primjeri rodne diskriminacije kroz povijest u područjima prava glasa i prava na obrazovanje te „klasificiranja“ i „kažnjavanja“ homoseksualnosti.

Politika i gospodarstvo – ljudska prava

Kurikulum nastavnoga predmeta Politika i gospodarstvo za 4. razred gimnazije, razradom odgojno-obrazovnih ishoda unutar koncepta „Politička pismenost“ i „Civilno društvo“, pruža mogućnost za uključivanje tema vezanih uz rodnu ravnopravnost i LGBTIQ pitanja. Te sadržaje moguće je obraditi kao primjer u okviru odgojno-obrazovnih ishoda koji se odnose na procjenjivanje i promicanje zaštite i razvoja „ljudskih prava te sudjelovanje građana u razvoju demokratskih odnosa“ i argumenti rano objašnjavanje „obilježja političke zajednice i položaja građana u njoj“.

U dostupnim udžbenicima tiskanima prije donošenja novoga kurikuluma 2019. godine primjeri vezani uz LGBTIQ tematiku i rodnu ravnopravnost ili nisu prisutni ili su minimalno zastupljeni. U udžbeniku „Politika i gospodarstvo“ (SysPrint, 2014.) nalazi se fotografija zastave duginih boja uz kratki tekst o nasilju na „gay povorci“ u Splitu 2011. godine kao „primjer narušavanja ili odsustva demokratske političke kulture“ i spominju se „Pravobraniteljstvo za ravnopravnost spolova“ i „pokreti za prava žena i seksualnih manjina“. Udžbenik „Politika i gospodarstvo za srednje strukovne škole“ (ŠK, 2017.) ne sadržava nijedan primjer od značaja za ovu analizu.

Situacija je neznatno bolja u novijim izdanjima. U udžbeniku „Politika i gospodarstvo“ (Alfa, 2020.) nalaze se dvije grafičke ilustracije „spolne diskriminacije“, a kao primjer izravne diskriminacije navodi se „razlika u plaćama žena i muškaraca“. Spominje se i „spolno uznemiravanje“ kao jedan od oblika diskriminacije te navodi „rodni identitet, izražavanje spolne orijentacije“ u popisu diskriminacijskih osnova. Usto, udžbenik sadržava i odlomak pod naslovom „Politička participacija žena“, koji uključuje osnovne informacije o Međunarodnom danu

žena, feminizmu, Clari Zetkin i Mariji Jurić-Zagorki te pitanja za raspravu: „Želiš li žene u politici?“ i „Koje su moguće prednosti, a koji nedostaci angažiranja žena u politici?“ Nadalje, od osam predstavljenih „boraca za ljudska prava“ rad njih četiriju (Olympe de Gouges, Emeline Sylvia Pankhurst, ponovno Marija Jurić-Zagorka te Malala Yousafzai) odnosi se na pitanja rodne ravnopravnosti. Također, jedna od predloženih aktivnosti jesti komentiranje članka 3. i članka 25. Obiteljskog zakona, a navedena su pitanja koja se odnose narodne razlike u roditeljskoj skrbi i „spolnu diskriminaciju“, no bez spominjanja bračne (ne)jednakosti i posvajanja/udomljivanja u LGBTIQ obitelji.

U udžbeniku „Politika i gospodarstvo“ (ŠK, 2021.) nalazi se odlomak iz Izvještaja pravobraniteljice za ravnopravnost spolova iz 2019. godine uz grafičku ilustraciju „neravnopravnosti spolova“ i dodatno pitanje u poglavlju „Civilno društvo“: „Pravo na život je temeljno ljudsko pravo i na njega se pozivaju dvije suprotstavljene građanske inicijative: Hod za život i Hod za slobodu. U čemu su suprotstavljene? Koju biste od tih dviju građanskih inicijativa vi poduprli? Kako mediji predstavljaju te teme?“ Pripadajuća radna bilježnica „Politika i gospodarstvo“ (ŠK, 2021.) ne sadržava relevantne primjere.

Politika i gospodarstvo – ljudska prava

Kurikulum nastavnoga predmeta Politika i gospodarstvo za 4. razred gimnazije, razradom odgojno-obrazovnih ishoda unutar koncepta „Politička pismenost“ i „Civilno društvo“, pruža mogućnost za uključivanje tema vezanih uz rodnu ravnopravnost i LGBTIQ pitanja. Te sadržaje moguće je obraditi kao primjer u okviru odgojno-obrazovnih ishoda koji se odnose na procjenjivanje i promicanje zaštite i razvoja „ljudskih prava te sudjelovanje građana u razvoju demokratskih odnosa“ i argumenti rano objašnjavanje „obilježja političke zajednice i položaja građana u njoj“.

U dostupnim udžbenicima tiskanima prije donošenja novoga kurikuluma 2019. godine primjeri vezani uz LGBTIQ tematiku i rodnu ravnopravnost ili nisu prisutni ili su minimalno zastupljeni. U udžbeniku „Politika i gospodarstvo“ (SysPrint, 2014.) nalazi se fotografija zastave duginih boja uz kratki tekst o nasilju na „gay povorci“ u Splitu 2011. godine kao „primjer narušavanja ili odsustva demokratske političke kulture“ i spominju se „Pravobraniteljstvo za ravnopravnost spolova“ i „pokreti za prava žena i seksualnih manjina“. Udžbenik „Politika i gospodarstvo za srednje strukovne škole“ (ŠK, 2017.) ne sadržava nijedan primjer od značaja za ovu analizu.

Situacija je neznatno bolja u novijim izdanjima. U udžbeniku „Politika i gospodarstvo“ (Alfa, 2020.) nalaze se dvije grafičke ilustracije „spolne diskriminacije“²¹, a kao primjer izravne diskriminacije navodi se „razlika u plaćama žena i muškaraca“. Spominje se i „spolno uznemiravanje“ kao jedan od oblika diskriminacije te navodi „rodni identitet, izražavanje spolne orijentacije“ u popisu diskriminacijskih osnova. Usto, udžbenik sadržava i odlomak pod naslovom „Politička participacija žena“, koji uključuje osnovne informacije o Međunarodnom danu žena, feminizmu, Clari Zetkin i Mariji Jurić-Zagorki te pitanja za raspravu: „Želiš li žene u politici?“ i „Koje su moguće prednosti, a koji nedostaci angažiranja žena u politici?“ Nadalje, od osam predstavljenih „boraca za ljudska prava“ rad njih četiriju (Olympe de Gouges, Emeline Sylvia Pankhurst, ponovno Marija Jurić-Zagorka te Malala Yousafzai) odnosi se na pitanja rodne ravnopravnosti. Također, jedna od predloženih aktivnosti jesti komentiranje članka 3. i članka 25. Obiteljskog zakona, a navedena su pitanja koja se odnose narodne razlike u

²¹ Može se pretpostaviti da su ovdje mjesto zareza i padežni oblik olako promijenjeni, što je rezultiralo novom zanimljivom sintagmom za antidiskriminacijsku osnovu: „izražavanje spolne orijentacije“.

roditeljskoj skrbi i „spolnu diskriminaciju“, no bez spominjanja bračne (ne)jednakosti i posvajanja/udomljivanja u LGBTIQ obitelji.

U udžbeniku „Politika i gospodarstvo“ (ŠK, 2021.) nalazi se odlomak iz izvještaja pravobraniteljice za ravnopravnost spolova iz 2019. godine uz grafičku ilustraciju „neravnopravnosti spolova“ i dodatno pitanje u poglavlju „Civilno društvo“: „Pravo na život je temeljno ljudsko pravo i na njega se pozivaju dvije suprotstavljene građanske inicijative: Hod za život i Hod za slobodu. U čemu su suprotstavljene? Koju biste od tih dviju građanskih inicijativa vi poduprli? Kako mediji predstavljaju te teme?“ Pripadajuća radna bilježnica „Politika i gospodarstvo“ (ŠK, 2021.) ne sadržava relevantne primjere.

Pravoslavni vjeronauk – diskriminacija

Kurikulum Pravoslavnog vjeronauka za 4. razred u domeni „Bogoslovlje i život“ propisuje da učenici/učenice razmišljaju „o različitim problemima morala, egoizma, potrošačkog društva, diskriminacije...“.

Iako je tema prekida trudnoće u kurikulumu propisana za treći razred srednje škole, u analiziranim nastavnim materijalima nalazi se u udžbeniku za četvrti razred gimnazija i srednjih stručnih škola „Pravoslavni katihizis 4“ (Prosvjeta, 2020.). U poglavlju „Abortus“ predstavljen je stav Pravoslavne crkve s obzirom na „hrišćansko uverenje da je nastanak ljudskoga bića dar Božji, zbog čega je svaki nasrtaj na život buduće ljudske ličnosti, od trenutka začeća pa nadalje, zločin“, pa je tako „abortus počinjen u bilo kom stadijumu trudnoće istovetan lišavanju života čoveka zbog čega se abortus naziva još i čedomorstvom“. No naveden je i „glavni argument koje navode pristalice abortusa: pravo žene da upravlja svojim telom i negiranje personalnog statusa fetusa“. Dokazi o početku života od trenutka začeća objašnjavaju se događajima opisanim u „jevanđeljima“ i „brojnim starozavetnim tekstovima“, kao što su na primjer „susret Djeve Marije i Jelisavete“ i „igranje u utrobi“ (Lk. 1, 42) Jovana Preteče te slučaj proroka Jeremije, kojeg je „Bog postavio za proroka još u embrionalnom uzrastu“.

U nastavku se navodi da su „na temelju biblijskih svedočanstava i bogoslužbenog predanja, formulisani Sveti kanoni kojima se osuđuje abortus: ‘I one koje daju lekarstva za pobačaj ubice su, a i one koje uzimaju plodoubistvene otrove’ (8. Pravilo Svetog Vasilija Velikog)“ te da „Pravoslavna Crkva ne prihvata bilo kakve okolnosti usled kojih bi se mogao dati blagoslov za izvršenje abortusa“. Također, napominje se da „Crkva ne odbacuje žene koje su izvršile abortus, ali ih poziva na pokajanje“ i da se „u slučaju da postoji neposredna pretnja za život majke zbog produžetka trudnoće, zauzima [...]snishodljiviji stav, naročito ako majka već ima dece“. Zaključuje se da „borba protiv abortusa, za koji se žene ponekad odlučuju usled krajnje materijalne bede i osećaja bespomoćnosti, zahteva od Crkve i čitavog društva odgovorniji odnos prema budućim majkama, koji podrazumeva materijalni, psihološki, duhovni i svaki drugi vid podrške“.

U ovome poglavlju nalazi se i fotografija četiriju ljudskih silueta koje se drže za ruke i podnaslov „Porodica – domaća Crkva“ te sljedeća pitanja:

Koje su moguće implikacije stanovišta da fetus ne poseduje sve karakteristike koje čine jednu osobu?

Da li argument da fetus ne poseduje svest čini abortus moralno dopustivim?

Analiza kurikuluma međupredmetnih tema

Prvi odgojno-obrazovni ciklus (prvi i drugi razred osnovne škole)

Osobni i socijalni razvoj – identiteti, različitosti (tjelesne, osobne; obitelji)

U Kurikulumu međupredmetne teme „Osobni i socijalni razvoj“ tema identiteta zastupljena je u domeni „Ja“, koja se pojavljuje u nekoliko odgojno-obrazovnih ciklusa, u razradi odgojno-obrazovnog očekivanja koje se odnosi na razvijanje slike o sebi. Tako se u 1. ciklusu, na razini znanja, očekuje od učenica/učenika da opisuju „svoje tjelesne i osobne karakteristike, “uočavaju „sličnosti i razlike u tjelesnim i osobnim karakteristikama u odnosu na vršnjake“ i uočavaju „različitosti obitelji“. Također, očekuje se da usvoje pozitivne stavove o prihvaćanju različitih tjelesnih i osobnih karakteristika te jedinstvenosti i vrijednosti svake obitelji. U preporukama za ostvarivanje ovih ishoda napominje se da su uvršteni u kurikulum svih predmeta, međupredmetnih tema „Zdravlje“ i „Održivi razvoj“ te satove razrednika.

Zdravlje – tjelesne osobine, razlike i sličnosti dječaka i djevojčica, uvažavanje različitosti, seksualno nasilje

U Kurikulumu međupredmetne teme „Zdravlje“ kao sastavni dio domene „Tjelesno zdravlje“ navodi se „očuvanje reproduktivnoga i spolnoga zdravlja s naglaskom na razvoj svijesti o pozitivnom pristupu spolnosti i važnosti osobne odgovornosti u sprječavanju spolno prenosivih bolesti i neplanirane trudnoće“. U 1. se ciklusu od učenika/učenica očekuje da „opisuju tjelesne osobine i zamjećuju razlike i sličnosti između dječaka i djevojčica“. Preporučuje se da se ovi sadržaji integriraju u nastavne predmete Tjelesna i zdravstvena kultura i Priroda i društvo.

U domeni „Mentalno i socijalno zdravlje“ također se nalaze neke teme od interesa za ovu analizu. Tako se učenice/učenike potiče da prepoznaju i uvažavaju različitosti razradom sadržaja „raznolikost i različitost među ljudima i u prirodi (spol, fizičke razlike, zanimanja, djeca s teškoćama u razvoju...)“. Kao jedan od ključnih sadržaja navodi se „seksualno nasilje – prihvatljiv i neprihvatljiv dodir (ukoliko nastavnik utvrdi da je to za specifičan razred i okruženje relevantno)“. Sadržaje se preporučuje integrirati u nastavne predmete Priroda i društvo, Hrvatski jezik,

Glazbena kultura, Likovna kultura i u sat razredne zajednice te povezati s međupredmetnom temom „Osobni i socijalni razvoj“.

Drugi odgojno-obrazovni ciklus (treći, četvrti i peti razred osnovne škole)

Zdravlje – pubertet, održavanje različitosti, vrste nasilja (seksualno)

U ovome se ciklusu od učenika/učenica očekuje da objašnjavaju „što je pubertet i koje promjene donosi“, prepoznaju i opisuju „razvojne promjene u sebi i drugima“, objašnjavaju „pravo na izbor“ te uspoređuju i podržavaju različitosti. Neki od ključnih sadržaja su sljedeći:

- promjene u predpubertetu i pubertetu ([...] razvoj sekundarnih spolnih obilježja, simpatije)
- vršnjački odnosi (vršnjački pritisak), neprimjerena vršnjačka ponašanja (nagovaranje, drskost, ismijavanje, podmetanja, isključivanje, agresivnost i drugi oblici neprimjerenoga ponašanja)
- nasilje (verbalno, tjelesno, emocionalno, seksualno, kibernasilje...)
- uloga obitelji u načinu nošenja s problemom nasilja
- seksualno nasilje – prihvatljiv i neprihvatljiv dodir
- načini suočavanja s nasilničkim ponašanjem i reagiranje na njega

Kao preporuke za ostvarivanje ovih odgojno-obrazovnih očekivanja navode se provođenje školskih preventivnih progra-

ma, suradnja s timom školske medicine te provedba projekata u debatnim radionicama i izvannastavnim aktivnostima. Sadržaji su integrirani u sve nastavne predmete, osobito u Prirodu i društvo, Hrvatski jezik, Vjeronauk, Likovnu kulturu i u sat razredne zajednice, te povezani s međupredmetnom temom „Građanski odgoj i obrazovanje“.

Građanski odgoj i obrazovanje – stereotipi, predrasude

Kurikulum međupredmetne teme „Građanski odgoj i obrazovanje“ u ovom ciklusu uključuje domenu „Ljudska prava“, u sklopu koje je predstavljen o nekoliko tema i sadržaja koji su u fokusu ove analize. Kao neki od ključnih sadržaja nalaze se stereotipi i predrasude, a u preporukama se navodi korištenje medijskih tekstova za raspravu o ljudskim pravima.

Treći odgojno-obrazovni ciklus (šesti, sedmi i osmi razred osnovne škole)

Osobni i socijalni razvoj – identiteti, društvene norme

U Kurikulumu međupredmetne teme „Osobni i socijalni razvoj“ u trećemu odgojno-obrazovnom ciklusu od značaja za ovu analizu jest odgojno-obrazovno očekivanje koje se odnosi na razvijanje slike o sebi, a uključuje usvajanje znanja o povezanosti društvenih normi i prihvaćenosti. U preporukama za ostvarivanje ovog očekivanja navodi se da je „uvršteno u kurikulum svih predmeta, međupredmetne teme Zdravlje“ i satove razrednika.

Zdravlje – spolno i reproduktivno zdravlje, spolno ponašanje, spolni odnosi, različitosti, vrste nasilja

U Kurikulumu međupredmetne teme „Zdravlje“, u ovome istom ciklusu, odgojno-obrazovno očekivanje prepoznavanja važnosti brige o reproduktivnom zdravlju ostvaruje se prihvaćanjem važnosti i pozitivnog stava o razgovoru o reproduktivnom zdravlju s roditeljima (ili drugim članovima/članicama obitelji i bliskim osobama od povjerenja), učiteljima/učiteljicama i stručnim

osobama. Također, očekuje se da učenici/učenice prepoznaju „mogućnosti koje su im na raspolaganju za očuvanje spolnoga i reproduktivnog zdravlja“ i da znaju „gdje i kako zatražiti stručnu pomoć“. Usto, potrebno je ostvariti i odgojno-obrazovno očekivanje koje se odnosi na prepoznavanje utjecaja „odgovornoga spolnoga ponašanja na mentalno zdravlje“, za što preporuke uključuju:

- **provođenje školskih preventivnih programa**
- **provođenje programa vršnjačke edukacije u 7. i 8. razredu**
- **provođenje projektnih aktivnosti – radionice u suradnji sa stručnim suradnicima**
- **[ostvarivanje odgojno-obrazovnog očekivanja] tijekom sistematskih pregleda i edukacijom u suradnji s timom školske medicine.**

Ovi su sadržaji integrirani u sve nastavne predmete, a osobito u Prirodu, Biologiju, Kemiju, Tjelesnu i zdravstvenu kulturu, Hrvatski jezik, Tehničku kulturu i u sat razredne zajednice. Navode se sljedeći ključni sadržaji:

- **različitosti stečene rođenjem (nacionalnost, vjera, spol, nasljedne osobine...) i iz-**

borom (vjera, zanimanje, partnerstvo...)
[...]

- **vrste nasilja i pritisaka**

[...]

- **prijateljstvo, ljubav, zaljubljenost i tjelesna privlačnost**

- **uloga obitelji u pubertetu i promjenama**

- **spolni odnosi —mentalno i socijalno zdravlje**

- **rizici i posljedice preranoga stupanja u spolne odnose [...].**

Građanski odgoj i obrazovanje – diskriminacija, rodni identitet, rodno izražavanje, spolna orijentacija, predrasude, stereotipi, govor mržnje, ravnopravnost spolova, mediji

Neki od ključnih sadržaja unutar domene „Ljudska prava“ u ovom su ciklusu (6.–8. razred osnovne škole) „stereotipi i predrasude“ i „diskriminacija“, a u razradi odgojno-obrazovnog očekivanja koje se odnosi na promicanje ljudskih prava direktno se navode rodni identitet, rodno izražavanje i „spolna“ orijentacija kao neke od osnova za diskriminaciju koje su navedene u Zakonu o suzbijanju diskriminacije. Od učenica/učenika očekuje se da daju primjer „pojavnog

oblika diskriminacije“, identificiraju uzroke i posljedice, prepoznaju slučajeve diskriminacije u svakodnevnim situacijama i primjereno na njih reagiraju te da se protive predrasudama, stereotipima i govoru mržnje.

U preporukama se navode sudjelovanje na tribinama, radionicama i debatama s temom diskriminacije na različitim osnovama, posjeti organizacijama koje promiču ljudska prava, uključenost ovih sadržaja u nastavne predmete Priroda, Povijest, Vjeronauk, Hrvatski jezik i Engleski jezik te povezanost s međupredmetnim temama „Osobni i socijalni razvoj“, „Zdravlje“ i „Uporaba informacijsko-komunikacijske tehnologije“.

U istom ciklusu ostvaruje se odgojno-obrazovno očekivanje promicanja ravnopravnosti spolova, pri čemu učenice/učenici trebaju obrazložiti „povijesnu i društvenu uvjetovanost u odnosu na položaj i participaciju žena i muškaraca“, objasniti „stereotipe o muškarcima i ženama u svakodnevicima i medijima“, prepoznati diskriminaciju na osnovi spola i primjereno na nju reagirati te zalagati se za „ravnopravnost spolova u svakodnevnim situacijama“. Za ovo očekivanje preporučuju se tematske ili projektne radionice, integriranje u sat razrednika i povezivanje sa sadržajima nastavnih predmeta Povijest, Hrvatski jezik, Biologija i Vjeronauk te s međupredmetnim temama „Održivi razvoj“, „Zdravlje“ i „Osobni i socijalni razvoj“.

Četvrti odgojno-obrazovni ciklus (prvi i drugi razred srednje škole)

Osobni i socijalni razvoj – identiteti, različitosti, oblici nasilja

Teme identiteta u ovom ciklusu obrađuju se razvijanjem stava o tome da „različitost identiteta pridonosi bogatstvu zajednice“. Usto se napominje da se „u procesu istraživanja i razvoja osobnoga identiteta učenicima [...] pomaže razumjeti čimbenike koji utječu na njegovo formiranje[te se] potiče [...] prihvaćanje različitosti i tolerancija različitih identiteta“. Obrada ovih tema uvrštena je u kurikulum svih predmeta i satove razrednika.

Kako bi se u domeni „Ja i društvo“ ostvarilo odgojno-obrazovno očekivanje koje se odnosi na prepoznavanje i izbjegavanje rizičnih situacija u društvu i primjenjivanje strategije samozaštite, učenice/učenici trebaju prepoznati „različite oblike nasilja u mladenačkim vezama“ te „međuvršnjačko nasilje i njegove negativne posljedice“. Preporuke za ostvarivanje ovog očekivanja odnose se na izvannastavne aktivnosti te na integriranje u druge nastavne predmete i uklopljenost u međupredmetnu temu „Zdravlje“.

Zdravlje – spolno ponašanje, spolno prenosive bolesti, HIV/AIDS, pobačaj, kontracepcija, spolno i reproduktivno zdravlje, planiranje obitelji

U ovom ciklusu naglašava se „važnost odgovornoga spolnoga ponašanja“, što se kao odgojno-obrazovno očekivanje ostvaruje objašnjavanjem i razumijevanjem važnosti „uporabe zaštite uključujući specifičnu zaštitu cijepljenjem“, prepoznavanjem važnosti „redovitih liječničkih pregleda“, iskazivanjem i zastupanjem osobnih granica i potreba povezanih s reproduktivnim zdravljem i prihvaćanjem važnosti preventivnih postupaka. Kao ključni sadržaji navode se:

- **spolnost, mladi i spolno ponašanje (odgovorno, neodgovorno, rizici)**
- **spolno prenosive bolesti, HIV/AIDS, neplanirana trudnoća, maloljetnička trudnoća, pobačaj, utvrđivanje rane trudnoće te gdje i kako zatražiti pomoć, kontracepcija, vođenje menstrualnoga kalendara i određivanje plodnih dana pri ciklusu različitoga trajanja**
- **odgovorno spolno ponašanje, strategija ABCeda zaštite spolnoga i reproduktivnoga zdravlja (apstinencija – izbjegavanje ranih odnosa i uporabe alkohola i psihoaktivnih sredstava, obostrano vjerna veza,**

uporaba zaštite)

- **spolno zdravlje - razraditi kroz kategoriju znanje, stavovi, vještine i očekivanja u okviru koje bi se opisalo što uključuje spolno zdravlje**

Od učenica/učenika se očekuje da razlikuju „spolno odgovorno od neodgovornoga ponašanja“, objašnjavaju „važnost prevencije spolno prenosivih bolesti“ te „važnost planiranja obitelji i odgovornoga roditeljstva“. U ključne sadržaje u ovom ciklusu uključeni su:

- **zdravi partnerski, prijateljski odnosi i obiteljski odnose**
- **partnerski odnosi (očekivanja, uloge, odgovornost, kompromisi...)**
- **socijalne uloge (prijatelji, partner, član zajednice...)**
- **spolno ponašanje (rizični i zaštitni čimbenici, postavljanje osobnih granica, odgovornost...)**
- **spolno prenosive bolesti, spolno odgovorno ponašanje**
- **planiranje obitelji, preuranjeno roditeljstvo**
- **pravo na izbor → pravi izbor**

Preporuke za ostvarivanje ovih očekivanja navode povezanost s međupredmetnom temom „Osobni i socijalni razvoj“, integriranost sadržaja u nastavne predmete Priroda i društvo, Biologija, Hrvatski jezik, Informatika, Tjelesna i zdravstvena kultura, Psihologija, Vjeronauk te u strane jezike

i sat razredne zajednice. Također, preporučuju se izvannastavne i projektne aktivnosti, suradnja s timom školske medicine i provođenje projekata vršnjačke edukacije.

Građanski odgoj i obrazovanje – spol, spolni identitet, ravnopravnost spolova, spolna diskriminacija

Ključni sadržaji u domeni „Ljudska prava“ u ovom ciklusu uključuju „spol“ i „spolni identitet“, a odgojno-obrazovno očekivanje promicanja ravnopravnosti spolova razrađuje se: objašnjavanjem najvažnijih pojmova uz onaj ravnopravnosti spolova, navođenjem institucija i organizacija „koje štite ravnopravnost spolova“ i objašnjavanjem njihove uloge, prepoznavanjem spolne diskriminacije i primjerenim reagiranjem na nju, aktivnim i odgovornim odnošenjem prema osobama različitog spola te zalaganjem za „ravnopravnost spolova u svakodnevnim situacijama u obiteljskoj, bračnoj i svakoj drugoj zajednici“. Preporučuje se osvarivati ovo očekivanje tematski ili projektno u radionicama i povezati ga sa sadržajima nastavnih predmeta Povijest, Biologija, Vjeronauk, Sociologija, Etika i Psihologija te s međupredmetnim temama „Zdravlje“ i „Osobni i socijalni razvoj“.

Peti odgojno-obrazovni ciklus (treći i četvrti razred srednje škole)

Osobni i socijalni razvoj - društvene norme, ljudska prava

U domeni „Ja i društvo“ u okviru ovog ciklusa odgojno-obrazovno očekivanje koje se odnosi na preuzimanje odgovornosti za „pridržavanje zakonskih propisa te društvenih pravila i normi“ razrađuje se usvajanjem znanja o situacijama „na lokalnoj i globalnoj razini u kojima su ljudska prava ugrožena“ te znanja o društvenim normama, pravilima i zakonskim propisima kao i posljedicama njihova nepridržavanja. Preporuke za ostvarivanje ovog očekivanja navode uključivanje sadržaja u druge nastavne predmete i uklopljenost u kurikulum međupredmetnih tema „Građanski odgoj i obrazovanje“ i „Održivi razvoj“ kao i provedbu u izvannastavnim aktivnostima.

Zdravlje – spolno i reproduktivno zdravlje, spolno prenosive bolesti, planiranje obitelji, pobačaj

U petome se ciklusu od učenica/učenika očekuje da preuzimaju „brigu i odgovornost za reproduktivno zdravlje“ i da razumiju „važnost redovitih liječničkih pregleda“, što uključuje opisivanje načina „brige o repro-

duktivnom zdravlju kao i moguće rizike od spolno prenosivih bolesti“ i opisivanje odgovornog roditeljstva (razlikovanje planirane od neplanirane trudnoće, opisivanje načina sprječavanja trudnoće, priprema za trudnoću, dojenja, redovitih liječničkih pregleda i cijepljenja). Ova stečena znanja učenice/učenici trebaju primjenjivati „radi sprječavanja neplanirane trudnoće, planiranja i pripreme za planiranu trudnoću te radi sprječavanja spolno prenosivih bolesti“. Ovdje se kao ključni sadržaji nalaze:

- **mogućnosti zaštite spolnoga i reproduktivnoga zdravlja i upravljanje sprječavanjem spolno prenosivih bolesti (SPB) i planiranjem obitelji (sprječavanje maloljetničke/neplanirane trudnoće), maloljetničko roditeljstvo, pobačaj)**
- **punoljetnost, roditeljstvo, prehrana i lijekovi u trudnoći, zdravi stilovi života u trudnoći (prevencija debljine, oštećenja zdravlja djeteta), dojenje**

Ovi sadržaji integrirani su u Biologiju, Vjeronauk i sat razredne zajednice, a provode se u izvannastavnim i projektnim aktivnostima i u suradnji s timom školske medicine.

Građanski odgoj i obrazovanje kao nastavni predmet

U ovom dijelu navodimo primjer dobre prakse uvođenja Građanskog odgoja i obrazovanja kao nastavnoga predmeta te analizu pripadajućih nastavnih materijala. Smatramo važnim uključiti i ove izvore s obzirom na zastupljenost i predstavljanje sadržaja važnih za ovu analizu, a također i u vezi s pitanjima provedbe međupredmetnih tema (vidi dio u zaključnim napomenama na stranici 61.).

Od školske godine 2016./2017. Grad Rijeka uveo je Građanski odgoj i obrazovanje kao nastavni predmet, tj. izvannastavnu aktivnost, u osnovne škole na području grada. Nastava se izvodi od 5. do 8. razreda, jednom do dva puta tjedno s maksimalnim fondom od 70 sati godišnje. Od njegova uvođenja riječki su model preuzeli i neki drugi gradovi (Pula, Pazin, Umag, Labin, Poreč, Rovinj, Sisak, Osijek i Opatija) i županije (Istarska, Primorsko-goranska i Krapinsko-zagorska). Također, objavljena su dva priručnika za učenike/učenice te zbirka nastavnih priprema i smjernice za učiteljice/učitelje. Priručnici su izdani prije donošenja novoga kurikuluma 2019. godine, pa su sadržaji donekle drugačije raspoređeni prema razredima/odgojno-obrazovnim ciklusima. U svakom slučaju vrijedi pohvaliti kvalitetno predstavljanje tema koje su značajne za ovu analizu.

U priručniku „Učenik građanin“ (Grad Rijeka, 2017.) za 5. i 6. razred osnovne škole obrađene su teme ljudskih prava, diskriminacije, identiteta, stereotipa i predrasuda. Također, u temi pod naslovom „Postoje li muški i ženski poslovi?“ objašnjavaju se pojmovi rodne ravnopravnosti, rodnih stereotipa i diskriminacije na temelju spola, a u zadacima se predlaže istraživanje ravnopravne zastupljenosti učitelja i učiteljica u školama te uspoređivanje položaja žena u nekim stranim zemljama i Republici Hrvatskoj. Usto, postavljaju se pitanja „Jesu li muškarci i žene jednako prisutni i na jednako važnim položajima?“ u kontekstu lokalne uprave i „Koje su posljedice neuključivanja djevojčica u školski sistem?“

Priručnik za 7. i 8. razred osnovne škole „Učenici građani: informirani, aktivni i odgovorni“ (Grad Rijeka, 2018.) sadržava dvije teme koje su u cijelosti vezane za ovu analizu. Pod naslovom „Glas ravnopravnosti“ objašnjavaju se pojmovi feminizma, spola, roda, rodne ravnopravnosti, ženskih ljudskih prava i sufražetkinja, navodi se kratki povijesni pregled prava glasa za žene i predlažu mnoge aktivnosti i pitanja:

- Kakvim nas rodnim stereotipima uče igračke?**
- Istražite primjere kršenja ženskih ljudskih prava.**
- Zašto se Međunarodni dan žena obilježava 8. ožujka?**
- Istražite imaju li muškarci pravo na roditeljski dopust.**
- Učinite svoj razred rodno ravnopravnijim.**
- Pročitajte izjave poznatih ličnosti o ženama.**
- Zaigramo antistereotipni bingo.**

Druga tema ima naslov „Ispod duge“ i uključuje objašnjenja pojmova spola, roda, rodnih uloga, spolne orijentacije i rodnog identiteta. Usto, spominju se i Međunarodni dan borbe protiv homofobije, bifobije i transfobije i Međunarodni dan sjećanja na žrtve transfobije. Navodi se i kratica LGBTIQ, ali bez objašnjenja značenja pojedinih slova i bez spominjanja termina *interspolnost* i *queer*. Pristup sadržajima afirmativan je i ukazuje na važnost tolerancije te prihvatanja i poštovanja različitosti. Uz temu su postavljeni sljedeći zadaci i pitanja:

Za koja prava se zalažu pripadnici LGBTIQ zajednice?

Zašto je zastava duginih boja simbol LGBTIQ zajednice?

Što je razlog nastanka Povorke ponosa i gdje je nastala?

Zašto je 1973. godina značajna za razumijevanje spolne orijentacije?

Pozovite u goste osobu koja se profesionalno bavi pitanjima i problemima osoba različitih spolnih orijentacija i rodnih identiteta.

Izradite strip koji promiče ljudska prava LGBTIQ osoba

Uz ove dvije teme u priručniku su zastupljeni i sadržaji koji se odnose na diskriminaciju, društvenu isključenost, ljudska prava, adolescenciju, prevenciju nasilja, spolno zdravlje i spolno odgovorno ponašanje. Također, u temi „Ovo su naše obitelji“ navodi se da postoje različite obitelji pa tako i „obitelji koje čine dvije mame ili dvojica tata i njihova djeca“.

Uz priručnik za 5. i 6. razred osnovne škole objavljena je i „Zbirka prijedloga nastavnih priprema“ (Forum za slobodu odgoja, 2021.), koja sadržava nekoliko priloga koji su važni za ovu analizu. U pripremi za nastavnu jединicu „Stereotipi svuda oko nas“ u trajanju od osam školskih sati jedan je sat predviđen za raspravu o rodnoj raspodjeli kućanskih poslova, a jedan za gostovanje osobe iz „LGBTQIA+ zajednice“ koja će predstaviti svoj život, probleme na koje nailazi u zajednici i u životu općenito te predrasude s kojima se susreće. U pripremi za temu „Jesmo li ravnopravni?“ u trajanju od pet školskih sati navode se sljedeći odgojno-obrazovni ishodi:

Učenik:ica:

- objašnjava razliku između roda i spola
- prepoznaje slučajeve diskriminacije na temelju spola u svakodnevnim situacijama
- nabraja znamenite žene u znanosti ili u drugim područjima
- prepoznaje stereotipe o muškarcima i ženama u svakodnevici i medijima
- argumentira važnost promicanja ravnopravnosti spolova.

Slični ishodi očekuju se i u nastavnoj jedinici „Rodni stereotipi“ u trajanju od dva školska sata:

Učenik:ica:

- prepoznaje rodne stereotipe
- prepoznaje diskriminaciju na temelju spola i roda
- prihvaća rodnu ravnopravnost kao vrijednost.

Uz ove nastavne materijale, koji uvelike olakšavaju provedbu Građanskog odgoja i obrazovanja, vrijedi spomenuti i priručnik za nastavnike/nastavnice „Znam, razmišljam, sudjelujem – Pomoć u provedbi građanskog odgoja i obrazovanja“ (Centar za mirovne studije i Mreža mladih Hrvatske, 2014.). Priručnik je temeljen na šest strukturnih dimenzija kurikuluma koji je eksperimentalno proveden 2012. godine u dvanaest škola. Tako se objašnjava da se rodna ravnopravnost u kurikulumu

[...] ne navodi eksplicitno kao zasebna strukturna dimenzija, već je integrirana u dimenziju ljudskih prava. Adresiranje rodne ravnopravnosti u nastavi znači primjerice skrenuti pažnju učenicima/cama na uzroke i posljedice rodno uvjetovanog nasilja i prevenciju istog, posebice kada ono obuhvaća i fizičko i strukturno nasilje prema djevojkama, mladićima, osobama homoseksualne orijentacije i/ili transrodnim osobama.

U kraćem se tekstu raspravljao pitanjima rodne ravnopravnosti i diskriminacije te navode značajke feminizma:

Feministička teorija i praksa pokazala je kako su razlike između muškaraca i žena rezultat historijskih, političkih, ekonomskih i društvenih utjecaja. Feminizam je ukazao na činjenicu da razumijevanje rodnih odnosa mora posebnu pažnju posvetiti odnosima moći.

LGBTIQ pitanja nisu zasebno predstavljena, nego su uključena kao primjeri u razradi tema ljudskih prava, (višestruke) diskriminacije, identiteta, stereotipa i predrasuda.

Rasprava

U ovom dijelu izvještaja pojedine teme važne za ovu analizu razmatraju se s obzirom na zastupljenost i predstavljanje u svim analiziranim materijalima. Jedna od temeljnih tema koja služi za razumijevanje problematike rodne ravnopravnosti i LGBTIQ pitanja jest objašnjavanje i razlikovanje pojmova spola i roda. Na razini kurikuluma pojam spola, uz pojmove rodnog identiteta, rodnog izražavanja i spolne orijentacije, u osnovnoškolskom je obrazovanju prisutan u nastavnim predmetima Priroda i Biologija te u međupredmetnoj temi „Građanski odgoj i obrazovanje“ u kontekstu antidiskriminacijskih osnova. U kurikulumima za srednje škole tematika spola i roda propisana je za nastavne predmete Etika (kao izborna tema „Spol i rod“) i Sociologija („rodne razlike“) te ponovno za „Građanski odgoj i obrazovanje“.

U analiziranim materijalima za osnovnoškolske predmete pojam spola predstavljen je isključivo binarno u kategorijama žensko i muško, bez spominjanja interspolnih karakteristika i varijacija. Pojam interspolnosti nije naveden ni u jednom analiziranom kurikulumu, dok se u nastavnim materijalima spominje samo dvaput u udžbenicima etike kao objašnjenje značenja slova „I“ u kratici

LGBTIQ te jednom uz šire objašnjenje i kontekstualiziranje u udžbeniku „Etika 1: Novi putevi“ (ŠK, 2020.). Od svih analiziranih materijala taj udžbenik sadržava najobuhvatniji i najafirmativniji pristup velikome broju tema važnih za ovu analizu, pa tako uključuje i detaljno određenje i razlikovanje kategorija spola i roda.

No, ovdje je važno napomenuti da je tematika spola i roda samo jedna od pet izbornih tema²² unutar obvezne teme „Identiteti“ i da nije nužno da se sve učenice/učenici s ovim sadržajima susretnu u nastavi. Usto, potrebno je ukazati na veliku razliku u prisutnosti i pristupu temama spola, roda i seksualnosti u analiziranim udžbenicima etike za sve razrede, a s obzirom na godište izdanja. Dok noviji materijali, iz 2020. godine, donose najprogresivnije primjere predstavljanja ovih sadržaja, starija izdanja iz 2014. godine, koja se prema dobivenim informacijama još koriste u strukovnim školama, uključuju neke od najproblematičnijih objašnjenja i stavova (uz religiozna tumačenja u udžbenicima vjeronauka) koja se odnose na pitanja seksualnosti i rodne ravnopravnosti. Razlikovanje termina spol i rod detaljnije se obrađuje i u udžbenicima sociologije, dok se u nastavnim materijali-

ma za Hrvatski jezik, Psihologiju i Politiku i gospodarstvo o kategoriji roda raspravlja u terminima stereotipa, predrasuda i diskriminacije.

Kratice LGBT(IQ) pojavljuje se u analiziranim kurikulumima samo jednom: u sintagmi „LGBT pokreti“, koja je jedna od šest izbornih tema²³ unutar obvezne teme „Ljudska prava i pokreti za zaštitu ljudskih prava“ i koja se obrađuje u 2. razredu na nastavi Etike. U analiziranim materijalima objašnjenje značenja kratice LGBTIQ nalazi se u novijim izdanjima udžbenika etike: u 1. razredu u poglavlju „Diskriminacija osoba neheteroseksualne orijentacije“ i u 2. razredu u dijelu o „LGBT pokretima“. Ova dva slučaja također su i jedina mjesta u svim materijalima na kojima se objašnjava i pojam queera, oba puta u istoj formulaciji: „slovo ‘Q’ simbolizira termin queer pod kojim se misli na sve osobe, osobine, pokrete, politike ili radnje koje su neheteroseksualne“.

S obzirom na uključenost slova „T“, tj. pitanja transrodnih i rodno nenormativnih iskustava i identiteta, kao najpozitivniji primjer ponovno se izdvaja novi udžbenik etike za 1. razred.

U dijelu u kojem se raspravlja o odnosima spola i rodnog identiteta naglašava se da

22 Druge su izborne teme: osobni i kolektivni identitet; svjetonazori i identitet; supkulture i identitet te utjecaj društvenih mreža i drugih medija na izgradnju identiteta.

23 Ostale su ponuđene teme: antirasistički pokreti; radnički i sindikalni pokret; feministički pokreti; ekološki pokreti te antiglobalizacijski i alterglobalizacijski pokreti.

„transrodnost nije bolest“ niti je „moralno neispravna“, osuđuje se društveno odbacivanje, povrede dostojanstva i nasilje prema transrodnim osobama te se napominje da „države koje njeguju demokratske vrijednosti štite svoje građane zakonima i učinkovitim djelovanjem institucija“. Usto, ističe se da je „poštovanje i prihvaćanje različitosti zajamčeno zakonskim priznanjem roda – službenim priznanjem nečijeg rodnog identiteta od strane države koje se očituje u pravu čovjeka na promjenu oznake spola u osobnim dokumentima, matičnim knjigama i drugim registrima“. U domišljatoj argumentaciji pravo na „samoodređenje ili samodefiniranje“ rodnog identiteta uspo-ređuje se s „pravom na samoodređenje država“ i s „pravom na slobodan izbor religijskog ili nereligijskog opredjeljenja“. Također, u udžbeniku etike za 4. razred (ŠK, 2021.), u poglavlju „Položaj društveno ugroženih skupina“, kao društveno marginalizirane skupine u hrvatskom društvu, među ostalima, navode se i „neheteroseksualne osobe, transrodne i transseksualne osobe“.

U ostalim nastavnim materijalima sadržaji vezani uz transrodnu tematiku pojavljuju se jedino još u udžbenicima sociologije i psihologije. U udžbenicima sociologije, u poglavljima o identitetima, opisuje se rodni identitet, a usto se navode i određenja pojma transrodnosti. U jednom udžbeniku (ŠK, 2020.) samo se kratko napominje da su transrodne osobe one „čiji rodni identitet nije u skladu sa spolom predviđenim rodnim ulogama“. Drugi primjer (Profil-Klett, 2020.)

sadržava jedini slučaj predstavljanja nebinnarnih rodnih identifikacija u svim analiziranim materijalima:

Većina osoba osjeća da su muškoga ili ženskoga roda, ali ponekad taj osjećaj nije vezan uz spol pripisan pri rođenju. Neke osobe osjećaju se kao muževne žene ili ženstveni muškarci, a neke se ne osjećaju ni kao muškarci ni kao žene, nego se identificiraju kao rodno varijantne osobe ili rodno fluidne osobe (genderqueer).

Usto, u ovom se udžbeniku navodi da je u Hrvatskoj „procedura promjene imena znatno jednostavnija od promjene spola“ te da se „operacije promjene spola još ne izvršavaju“, a da „oni pojedinci koji se za to odlučuju, moraju operaciju obaviti i platiti u onim državama u kojima je to moguće“. Ovdje bi, imajući u vidu hrvatski kontekst, bilo potrebno ukazati i na proceduru i probleme vezane uz pravno priznanje roda, tj. promjenu oznake spola u osobnim dokumentima, kao i na pitanje hormonalne terapije u okviru zdravstvenog sustava.

S druge strane, u dva udžbenika psihologije nalaze se primjeri transfobičnih stavova koji se temelje na uvjerenju o rigidnoj i nepromjenljivoj binarnosti spola i roda. U jednom se slučaju (ŠK, 2006.) rodno nenormativna iskustva medikaliziraju i stigmatiziraju („Za muškarce koji se preodijevaju u žensku odjeću (transvestite) pretpostavljamo da imaju poremećaj seksualnog ponašanja.“),

dok drugi primjer (Alfa, 2020.) uz negiranje transrodnih i rodno nenormativnih identiteta uključuje i terminološke nepreciznosti i heteronormativno određenje razvoja rodni identiteta:

U dobi od otprilike tri godine dijete usvaja spolni identitet – zna je li dječak ili djevojčica, no tek s 4-5 godina razumiju da je spol trajan i stabilan, tj. da će cijeli život biti ženskog odnosno muškog spola jer spol ovisi o spolnim organima, a ne o frizuri ili odjeći koju netko nosi. Spolne uloge usvajamo socijalizacijom – dječaci promatranjem muških modela (najčešće očeva), a djevojčice promatranjem ženskih modela (najčešće majki) i identifikacijom s njima.

Što se tiče ostalih identiteta u kratlici LGBTIQ, pojam biseksualnosti navodi se, bez dodatne rasprave, samo u nekoliko navrata u kojima se opisuju seksualne orijentacije, i to kao „privlačnost prema osobama oba spola“. Termin gej spomenut je jedino u objašnjenju kratice LGBTIQ („slovo ‘G’ se odnosi na gejeve, muškarce homoseksualne orijentacije“), dok se lezbijski identitet zasebno objašnjava samo na jednome mjestu u udžbeniku „Etika 1“ (ŠK, 2020.):

Suvremeni izraz za žensku homoseksualnost – lezbijka – dolazi od imena grčkog otoka Lezbosa, gdje je živjela pjesnikinja Sapfa koja u svojim poezijama slavi žensku ljepotu, ljubav prema dje-

vojkama i Afroditu, grčku božicu plodnosti i ljubavi.

U ostalim primjerima upotrebljavaju se različiti zbirni termini: „osobe homoseksualne orijentacije“, „osobe neheteroseksualne orijentacije“, „osobe različitih seksualnih orijentacija“, „neheteroseksualne osobe“, „homoseksualne osobe“, „homoseksualci“ i „seksualne manjine“. U okviru rasprava o obiteljskim zajednicama upotrebljavaju se izrazi „neheteroseksualni parovi“, „istospolni parovi“ i „istospolne obitelji“

Uzimajući u obzir sve analizirane nastavne materijale, sadržaji vezani uz lezbijske i gej identitete najobuhvatnije su i najpozitivnije predstavljeni u novijim izdanjima udžbenikā etike tijekom sva četiri razreda i u mnogim kontekstima: seksualna orijentacija, coming-out, nasilje, stigmatizacija, povijesna perspektiva, dekriminalizacija, zakonska (ne)ravnopravnost, govor mržnje, homofobija i heteroseksizam, društveni pokreti, predrasude, stereotipi, diskriminacija, ljudska prava, obiteljske zajednice te društvena (ne)jednakost i isključivost/uključivost. Što se tiče ostalih nastavnih predmeta, o nekima od ovih pitanja raspravlja se i u udžbenicima sociologije (identiteti, obiteljske zajednice), psihologije (predrasude, stereotipi, diskriminacija) te politike i gospodarstva (diskriminacija, ljudska prava).

Pitanja promjena u razdoblju puberteta, adolescentske seksualnosti i seksualnog razvoja mladih, tj. sadržaji koji bi trebali biti sastavni dio programa cjelovite seksualne edukacije, raspoređeni su u kurikulum nastavnih predmeta Priroda i društvo, Priroda, Biologija, Psihologija, Katolički vjeronauk i Pravoslavni vjeronauk te u Kurikulum međupredmetne teme „Zdravlje“. U kurikulumima Prirode i društva, Prirode, Biologije i Zdravlja prevladava pristup koji teme seksualnosti uglavnom postavlja u okvir reproduktivnog zdravlja te prevencije seksualno prenosivih infekcija i neželjene trudnoće. Kurikulum Psihologije ne navodi posebno temu seksualnosti, nego određuje raspravu o različitim aspektima i (fizičkim, kognitivnim, emocionalnim i socijalnim) značajkama adolescencije. Kurikulum Katoličkog vjeronauka propisuje obrađivanje ovih sadržaja tj. ljudske spolnosti „u svjetlu Biblije i Crkve“ te upućuje na prepoznavanje i obrazlaganje braka i celibata kao različitih oblika „ostvarenja poziva kršćanskoga života“, dok kurikulum Pravoslavnog vjeronauka navodi da će učenici/učenicice upoznati „svetopisamsko i kršćansko poimanje pojmova ljubav (lični karakter) – eros – seksualnost (prirodno kretanje), osobito imajući na umu adolescentско ponašanje kao psihološki najdinamičnije životno razdoblje“.

Ove teme predstavljene su u nastavnim materijalima za pojedine predmete prema uputama iz kurikuluma²⁴, u kojima se pretežno opisuje reproduktivna dimenzija seksualnosti i očuvanje reproduktivnoga zdravlja. Zabrinjavajuća je činjenica da se razvoj adolescentskoga seksualnog identiteta u analiziranim nastavnim materijalima tumači isključivo u okviru heteroseksualne orijentacije. Sintagma „zanimanje za suprotni spol“ pojavljuje se čak sedam puta, i to u dva udžbenika i jednoj radnoj bilježnici za prirodu i društvo, u jednom udžbeniku katoličkog vjeronauka i u tri udžbenika psihologije.

Drugi primjeri heteronormativnoga pogleda na seksualni razvoj mladih nalaze se u jednom udžbeniku biologije, u tri udžbenika katoličkog vjeronauka, još jednom udžbeniku psihologije i u udžbeniku islamskog vjeronauka. Važno je postaviti pitanje kako se mlade LGBTIQ osobe osjećaju i što misle kad u trinaest nastavnih materijala iz pet predmeta mogu pročitati da se u pubertetu javlja „zanimanje za suprotni spol“ ili neku sličnu formulaciju koja seksualni razvoj i identitet opisuje isključivo u kontekstu heteroseksualne privlačnosti između djevojačica i mladića. Kakvu im poruku o vrijednosti i ravnopravnosti njihovih identiteta i želja šalju ovakvi sadržaji u odgojno-obrazovnim materijalima?

24 Osim udžbenikā pravoslavnog vjeronauka, u kojima se ne raspravlja o temi adolescencije.

Tema spolne/rodne ravnopravnosti izričito se navodi samo u kurikulumu Biologije za 2. razred srednje škole u okviru rasprave o „metodama planiranja obitelji, važnosti održavanja spolnoga zdravlja i ravnopravnosti spolova“ te u Kurikulumu međupredmetne teme „Građanski odgoj i obrazovanje“ za 3. i 4. ciklus, koji uključuju zasebno odgojno-obrazovno očekivanje promicanja ravnopravnosti spolova.

Primjeri i sadržaji vezani uz pitanja spolne/rodne (ne)ravnopravnosti prisutni su u analiziranim nastavnim materijalima za predmete Hrvatski jezik, Etika, Sociologija, Psihologija, Politika i gospodarstvo te Katolički vjeronauk. U udžbenicima, čitankama i radnim bilježnicama za hrvatski jezik obrađuju se teme društvenoga položaja žena, ženskih prava, prava glasa, rodnih stereotipa i predrasuda, medijskih prikaza, diskriminacije, govora mržnje na internetu i vršnjačkog nasilja. U udžbenicima etike također su zastupljene ove teme, s time da su opširnije i kvalitetnije predstavljene u novijim izdanjima, u kojima se opisuje povijesna perspektiva spolne/rodne neravnopravnosti i pojam patrijarhata, detaljno raspravlja o socijalizaciji, rodnim ulogama i očekivanjima te navode aktualni primjeri seksizma.

Što se tiče ostalih nastavnih predmeta, u analiziranim udžbenicima sociologije dodatno se raspravljao temama rodnih uloga i rodno uvjetovanog nasilja, u udžbenicima psihologije iznose se primjeri spolno/rodne tematike vezani uz predrasude, stereotipe i diskriminaciju, dok su u udžbenicima politi-

ke i gospodarstva ovi sadržaji navedeni kao primjeri u okvirima rasprave o diskriminaciji i političkoj participaciji žena. Udžbenik katoličkog vjeronauka ovu tematiku predstavlja biblijskim tumačenjem „jednakog dostojanstva žena i muškaraca“, ali se istovremeno navodi i da se „tijekom povijesti nije poštivalo jednakost dostojanstva muškarca i žene te se ženu ugnjetavalo, prečesto pozivajući se i na biblijsku priču o stvaranju Adama i Eve“. U udžbeniku pravoslavnog vjeronauka također se pitanje rodne ravnopravnosti tumači s pomoću svetih knjiga: „Knjiga Postanje ističe da je volja Božja i obeležje rajskog stanja u jednakosti muškarca i žene“. U udžbeniku islamskog vjeronauka kuranskim se tekstovima opravdavaju rodno neravnopravne prakse hidžaba i poligamije, a na primjeru samohranih majki u priči o „Božjem poslaniku Musa, a. s.“ prepoznaje se „veličanstvena uloga žena koje je Uzvišeni Allah vodio, usmjeravao i nadahnjivao u pravom smjeru“. U svim ovim udžbenicima vjeronauka (društveni) položaj žene promatra se u kontekstu svetih tekstova, bez osvrta na aktualna pitanja rodne neravnopravnosti u mnogim društvenim područjima.

Pojam feminizma prisutan je u Kurikulumu nastavnoga predmeta Etika za 2. razred kao jedan od ponuđenih izbornih sadržaja („feministički pokreti“) u već spomenutoj obveznoj temi „Ljudska prava i pokreti za zaštitu ljudskih prava“. U analiziranim udžbenicima etike nalazimo nekoliko određenja feminizma: „skup inicijativa i pokreta koji potkraj 19. stoljeća počinju ispravljati povi-

jesne nepravde nad ženama, a žive i imaju važnu ulogu u društvu i danas“; „opća oznaka strujâ u građanskome ženskom pokretu za službeno-pravno izjednačavanje žena s muškarcima“; „pokret posvećen borbi za prava žena i ostvarenje rodne ravnopravnosti“.

U udžbenicima sociologije feministički pokreti spomenuti su, bez dodatnih objašnjenja, kao jedan od primjera društvenih pokreta koji se smatraju „ključnima u promjeni politike suvremenih kapitalističkih društava“ i koji predstavljaju „zajedničko i usklađeno djelovanje velikog broja ljudi povezanih sličnim vrijednostima i stavovima kako bi pokrenuli društvene promjene“. Usto, u jednom udžbeniku politike i gospodarstva (Alfa, 2020), u dijelu pod naslovom „Politička participacija žena“, feminizam se predstavlja kao „društveni pokret i svjetonazor koji se zauzima za unapređenje položaja žena, uklanjanje spolne diskriminacije i dominacije te promicanje rodne jednakosti u svim sferama života“. Također, u čitanci iz hrvatskog jezika za 7. razred uz tekst o Mariji Jurić Zagorki navedeno je objašnjenje termina *sufražetkinja*: „pobornica pokreta za žensko pravo glasa; feministkinja“.

Tema obitelji prisutna je u sadržajima Kurikuluma nastavnoga predmeta Etika za 1., 3. i 4. razred, međutim, kao i u slučajevima tema spola i roda te LGBT i feminističkih pokreta, radi se o jednoj od više izbornih tema. Tako se za obradu obvezne teme „Međuljudski odnosi“ u 1. razredu nudi popis s četiri teme: prijateljstvo; ljubav; obitelj i zajednice

obiteljskog života (brak, životno partnerstvo i dr.) te spolnost. U 3. razredu obvezna tema „Etička pitanja u vezi s nastankom života“ također uključuje četiri izborne teme: medicinski potpomognuta oplodnja, surogatno majčinstvo, prekid trudnoće te posvojenje i udomljavanje. U 4. razredu podtema „Partnerstvo i obitelj u suvremenom dobu“ jedna je od pet ponuđenih s pomoću kojih se može obraditi obvezna tema „Osobne odluke pred izazovima“²⁵.

Kurikulum nastavnoga predmeta Sociologija navodi zasebni odgojno-obrazovni ishod analize suvremene obitelji, koji se razrađuje definiranjem i uočavanjem postojanja „različitih vrsta obitelji (stilova obiteljskoga života) i braka u različitim kulturama“ te objašnjavanjem utjecaja „društvenih promjena na promjene unutar društvene institucije braka i obitelji na primjerima iz života“. Za ostvarivanje ovog ishoda preporučeni su sljedeći sadržaji: suvremeni stilovi obiteljskog života; obiteljska dinamika i alternativni stilovi života; teorijski pristupi obitelji u sociologiji te Obiteljski zakon u Republici Hrvatskoj.

Tema obitelji nalazi svoje mjesto i u kurikulumu Katoličkog vjeronauka za 3. razred srednje škole, koji određuje odgojno-obrazovni ishod analiziranja nauka Katoličke crkve „o spolnosti, braku, obitelji i sakramentu ženidbe“. Uz ove predmetne kurikulume, učenje o temi obitelji propisano je u Kurikulumu međupredmetne teme „Osobni

i socijalni razvoj“ u 1. odgojno-obrazovnom ciklusu, kada se od učenica/učenika očekuje da uočavaju „različitosti obitelji“ i razvijaju stavove o jedinstvenosti i vrijednosti svake obitelji.

U analiziranim nastavnim materijalima ravnopravan pristup različitim obiteljskim zajednicama, uključujući i LGBTIQ obitelji, prisutan je u novijim izdanjima udžbenikā etike i u udžbenicima sociologije. Ovdje kao pozitivne primjere uključivanja recentnih tema izdvajamo kritičko sagledavanje pitanja bračne nejednakosti u Hrvatskoj te detaljno predstavljanje slučaja Šegota i Kožić u dva udžbenika („Etika 3“, ŠK, 2020. i „Sociologija“, Profil-Klett, 2020.). U starijim izdanjima udžbenikā etike pitanja veza na uz *dugine obitelji* nisu zastupljena, kao ni u udžbenicima katoličkog vjeronauka, u kojima se razmatra „brak i obitelj u Božjem naumu“ i brak kao „isključiva, neraskidiva i plodna veza jednoga muškarca i jedne žene“.

Pitanje prekida trudnoće uključeno je u sadržaje čak četiriju predmetna kurikuluma, onoga Etikete svih triju vjeronauka, kao i u Kurikulum međupredmetne teme „Zdravlje“, pri čemu se u svakome različito pozicionira i imenuje (vidi dio rasprave o terminologiji na stranicama 5.– 6.), što ukazuje na vrijednosni i društveni značaj ove teme. U analiziranim se udžbenicima vjeronaukā prekid trudnoće osuđuje na temelju religioznih uvjerenja, pa se u Katoličkom vjeronauku

predstavlja kao „strogo nedopušten“ jer se „teško protivi moralnom zakonu“, u Pravoslavnom vjeronauku kao „zločin“ i „čedomorstvo“, a u Islamskom vjeronauku kao „kraj jednog tek započetog života“.

Predstavljanje ove teme u udžbenicima etike razlikuje se, kao i za mnoge druge sadržaje u ovoj analizi, s obzirom na godište izdanja. U udžbenicima tiskanima 2014. godine pojavljuju se vjerski obojeni stavovi u raspravama o „pravima fetusa“ i o „moralnom statusu zametka“, a pitanje pobačaja određuje se kao „vrlo kontroverzno“, kao „delikatan problem sukoba zakona s etikom“ i kao „jedan od mnogih i brojnih društvenih nesporazuma koji izazivaju stalne prijetnje stabilnosti društva“. Prava na odlučivanje o vlastitom tijelu i reproduktivni izbori ili se ne spominju ili se o njima raspravlja u odnosu na „prava fetusa“.

S druge strane, izdanje iz 2020. godine sveobuhvatnije pristupa ovoj temi, uz ukazivanje na načelo reproduktivne slobode, na slobodu odlučivanja i autonomije pojedine osobe te na „međunarodne konvencije koje uporište pronalaze u znanstvenom pogledu prema kojem ljudska jedinka u stadiju embrija i fetusa nema ljudska prava“. U ovom udžbeniku rasprava uključuje i pitanje priziva savjesti koje je predstavljeno u kontekstu sustava javnog zdravstva, i to kao individualno, a ne kolektivno pravo.

25 Ostale četiri teme su: oblici suvremene moralnosti i stilovi života; planiranje budućnosti – vrijednosti, ciljevi i dvojbe; duhovnost i moralna pitanja te gubitak bližnjih.

Zaključne napomene i preporuke

Osnovna namjera provedenih analiza bila je ustvrditi zastupljenost sadržaja veza- nih uz LGBTIQ identitete i rodnu ravnopravnost u kurikulumima nastavnih predmeta i međupredmetnih tema te razmotriti načine na koji su ti sadržaji predstavljeni u nastavnim materijalima.

Analiza je pokazala da su teme vezane uz LGBTIQ pitanja direktno navedene jedino u kurikulumima Etike i Građanskog odgoja i obrazovanja. Međutim, u Etici su ti sadržaji propisani kao izborni, pa se tako ne osigurava sustavnost provedbe i njihova uključenost za sve učenice/učenike u odgojno-obrazovnom procesu. S druge strane, uključenost LGBTIQ sadržaja u međupredmetnu temu također ne znači nužno i njihovu (kvalitetnu) provedbu. Rezultati provedenih istraživanja ukazuju na mnoge probleme u provedbi međupredmetne nastave: opterećena satnica, preopterećenost motiviranih nastavnika/nastavnica, nedostatak odgovarajućih obrazovnih materijala, manjak sustavne podrške, nedostatak vremena zbog drugih aktivnosti u okviru sata razredne zajednice te nedovoljna stručnost i osposobljenost nastavnika/nastavnica za provedbu propisanih sadržaja (prema Bijelić, 2021.). Također i pitanje rodne ravnopravnosti na razini kurikulumu izričito se navodi(kao „ravnopravnost spolova“) jedino u onome za Građanski odgoj i obrazovanje te za Biologiju u kontekstu od-

govornoga spolnog ponašanja, planiranja obitelji i održavanja zdravlja spolnog sustava.

S obzirom na prisutnost LGBTIQ sadržaja u analiziranim nastavnim materijalima, možemo ustvrditi da su uglavnom nevidljivi, nedovoljno zastupljeni i/ili marginalizirani. Jedini su izuzetak novija izdanja (iz 2020. i 2021. godine) udžbenikā etike nakladnika „Školska knjiga“, u kojima su vrlo obuhvatno i afirmativno predstavljene mnoge teme vezane uz LGBTIQ pitanja i rodnu ravnopravnost. Vrijedi napomenuti da se skoro svi pozitivni primjeri navedeni u izvještaju nalaze u ta četiri udžbenika.

U nastavnim materijalima za druge predmete (Psihologija, Sociologija i Politika i gospodarstvo) seksualna orijentacija i/ili LGBTIQ identitete uglavnom su prisutni samo kao neki od primjera u obradi tema stereotipa, predrasuda i diskriminacije, zatim u okviru obiteljskih zajednica te u raspravama o društvenoj neravnopravnosti, ljudskim pravima i društvenim pokretima. Potrebno je istaknuti nedovoljnost ovakvog sporadičnog navođenja LGBTIQ identiteta u nastavnim sadržajima, bez predstavljanja širega konteksta, kulture i životnih iskustava stvarnih LGBTIQ osoba. Kao pozitivan primjer ističe se uključivanje slučaja Šegota i Kožić u jedan udžbenik sociologije i jedan etike.

Što se tiče pojedinih LGBTIQ identiteta, primjeri lezbijskih i gej parova navedeni su u nekoliko rasprava o obiteljskim zajednicama, dok su iskustva i identitete biseksualnih i queer osoba nevidljivi i svedeni na objašnjenje slova u kratici LGBTIQ. Neka od pitanja vezana uz interspolnost nalaze se u jednom odlomku u udžbeniku etike, dok su u potpunosti neprisutna u nastavnim sadržajima Prirode i društva, Prirode i Biologije, u kojima se opisuju spolne karakteristike i spolni razvoj. Govoreći o predstavljanju transrodnih i rodno nenormativnih identiteta, s jedne se strane izdvaja vrlo afirmativan pristup u smjeru prava na samoodređenje rodnog identiteta, koji se nalazi u već spomenutom udžbeniku etike, no s druge su strane u dva udžbenika psihologije prisutne stigmatizirajuće i osuđujuće tvrdnje koje negiraju transrodne i rodno nenormativne identitete i iskustva.

Sadržaji vezani uz promjene u pubertetu i adolescentsku seksualnost zastupljeni su u kurikulumima i nastavnim materijalima uglavnom u okvirima očuvanja reproduktivnog zdravlja i prevencije rizičnih ponašanja. Primjetan je nedostatak drugih sadržaja važnih za cjelovitu seksualnu edukaciju, kao što su komunikacijske vještine, međuljudski odnosi, osjećaji, užitak, različitosti, prava, društveni i kulturni utjecaj te rodne uloge i odnosi. Usto, ova je tema u svim materija-

lima predstavljena zanemarujući životna iskustva i identitete LGBTIQ učenica/učenika. Činjenica da neki mladi razvijaju zanimanje za isti spol ili za oba spola nigdje nije navedena. Također, problem je i u isključivanju rasprava o rodnoj dimenziji heteroseksualnosti i njezinom značaju i utjecaju na intimne veze mladih, njihovo seksualno ponašanje i moguće rizike.

Sadržaji vezani uz pitanja rodne (ne) ravnopravnosti prisutni su u mnogim nastavnim materijalima, no, opet s izuzetkom novih udžbenika etike, većinom su predstavljeni bez sustavnije, kritičke perspektive koja povezuje rodne uloge sa stereotipima i predrasudama te posljedično sa stvarnom rodnom diskriminacijom i neravnopravnošću. Tako se uglavnom radi o navođenju izoliranih primjera uobradi tema stereotipa, predrasuda, diskriminacije, ljudskih prava i društvenih pokreta te usputnog spominjanja društvenoga položaja i političke participacije žena. Izvjestan je manjak kritičkog sagledavanja rodni uloga i rodno uvjetovanog nasilja te uključivanja aktualnih pitanja i primjera rodne diskriminacije i neravnopravnosti u hrvatskom društvu.

Usto, potrebno je napomenuti da kurikulum i udžbenici katoličkog vjeronauka obuhvaćaju mnogo sadržaja važnih za ovu analizu, ali oni su standardizirano predstavljeni kroz prizmu religioznih uvjerenja te pitanja roda i seksualnosti u potpunosti tumače u okviru „heteroseksualnog reproduktivnog braka muškarca i žene“. Također, primjetna je zastupljenost teme prekida

trudnoće u više kurikuluma (Etika, Zdravlje i sva tri vjeronauka) kao i opširno predstavljanje relevantnih sadržaja u udžbenicima, uz uključivanje primjera i rasprava o nedavnim društvenim inicijativama vezanima uz pravo na pobačaj, čime se odražava aktualni značaj ovoga pitanja u hrvatskom društvu. U starijem izdanju udžbenika etike i u udžbenicima svih triju vjeronauka iznose se religiozna i neznanstvena uvjerenja, pri čemu se prekid trudnoće osuđuje i stigmatizira, dok novo izdanje udžbenika etike sadržava sveobuhvatan pristup uz naglašavanje „načela reproduktivne slobode“.

Na kraju, važno je ponovno ukazati (vidi raspravu na stranicama 5. – 6.) na nedosljednu, često nejasnu i nepreciznu upotrebu termina vezanih uz kategorije spola, roda i seksualnosti, što je evidentno i na razini kurikuluma i u tekstovima analiziranih nastavnih materijala, koji na nekim mjestima sadržavaju zastarjelu i isključujuću terminologiju.

Imajući u vidu svih 59 analiziranih nastavnih materijala, možemo ustvrditi da su sadržaji vezani uz LGBTIQ teme i rodnu ravnopravnost kvalitetno, primjereno i sveobuhvatno predstavljeni uglavnom u novim izdanjima udžbenika etike nakladnika „Školska knjiga“. S druge strane, udžbenici vjeronauka sadržavaju isključive i religiozne pristupe ovim tematikama. U ostalim nastavnim materijalima širi je raspon uključenosti i afirmacija tema ove analize, dok su izrazito kritični mnogi slučajevi heteronormativnoga pristupa adolescentskoj

seksualnosti, dva primjera transfobičnih tvrdnji, neprisutnost interspolnosti u prirodnim predmetima, manjak sustavne i kritičke feminističke rodne perspektive te generalni nedostatak oživotvorenja LGBTIQ identiteta.

Uzimajući u obzir nalaze ove analize, kao i rezultate recentnog istraživanja o iskustvima i potrebama mladih LGBTIQ osoba u obrazovnom sustavu (Štambuk, Dugine obitelji i LORI, 2022.), te s ciljem stvaranja sigurnog, uključujućeg i podržavajućeg školskog okruženja za LGBTIQ učenice/učenike, smatramo potrebnim:

- Propisati izborne sadržaje vezane uz LGBTIQ identitete u kurikulumu predmeta Etika kao obvezne sadržaje.
- Sustavno uključiti u nastavne materijale sadržaje i primjere koji se odnose na životnu stvarnost, kulturu, zajednice i identitete LGBTIQ osoba.
- Uključiti i predstaviti životna iskustva i identitete mladih LGBTIQ osoba u nastavnim materijalima vezanima uz teme adolescentskog razvoja.
- Provoditi program sveobuhvatne seksualne edukacije koja promovira rodnu ravnopravnost i usmjerena je na suzbijanje rodno uvjetovanog nasilja i diskriminacije na temelju rodnog identiteta, rodnog izražavanja i seksualne orijentacije.
- Uključiti sadržaje vezane uz interpolnost u kurikulume i nastavne materijale predmeta Priroda i društvo, Priroda te Biologija.
- Ukloniti transfobične sadržaje iz udžbenika psihologije te sustavno uključiti afirmativna predstavljanja transrodnih i rodno nenormativnih identiteta u nastavne materijale.

- Sustavno i izričito propisati teme vezane uz rodnu ravnopravnost u kurikulumima predmeta Hrvatski jezik, Etika, Sociologija, Psihologija te Politika i gospodarstvo.

- Sustavno uključiti kritičko propitivanje rodni uloga i rodne neravnopravnosti u svim nastavnim materijalima, posebice u dijelovima vezanima uz teme adolescencije.
- Sustavno raditi na korištenju ispravne i nediskriminirajuće terminologije koja se odnosi na kategorije spola, roda i seksualnosti u kurikulumima i nastavnim materijalima.
- Provoditi međupredmetnu temu „Građanski odgoj i obrazovanje“ kao obvezni nastavni predmet uz izradu odgovarajućih nastavnih materijala.
- Provoditi edukacije nastavnica/nastavnika odgovarajućih obrazovnih programa o LGBTIQ temama tijekom fakultetske naobrazbe te osigurati kontinuiranu podršku tijekom rada u školi.
- Provesti kvalitativno istraživanje uključenosti i predstavljanja LGBTIQ tema u nastavnoj praksi s obzirom na iskustva nastavnica/nastavnika.

Prilog - izdvojeno iz analiziranih udžbenika

- „Pod pretpostavkom da majka čini pobačaj zato što želi ubiti fetus koji navodno ugrožava njezinu dobrobit, kad bi pobačaj mogla počinuti a da fetus ne umre, tada ga ni prema zakonu ne bi smjela ubiti“.
Etika 3: Bioetika danas, Školska knjiga, 2014.
- „Visoke stope razvoda brakova, raspadanja obitelji, obiteljskog nasilja, zanemarivanja djece, visoke stope pobačaja i namjerni odabir samačkog roditeljstva (žene koje odluče imati djecu, ali izvan zajednice s muškarcem) simptomi su disfunkcija obitelji kao temeljne moralne i društvene zajednice“.
Etika 4: Etika ili o dobru, Školska knjiga, 2014.
- „Neprestano izlaganje istim sadržajima, čini da se na njih navikavamo. Početkom 20 st., kad su ženske haljine postajale kraće, muškarce je uzbuđivao pogled na ženski gležanj, a kamoli koljeno. Sa sigurnošću možemo reći da ga danas i ne primjećuju“.
Psihologija, Školska knjiga, 2020.
- „Za muškarce koji se preodijevaju u žensku odjeću (transvestite) pretpostavljamo da imaju poremećaj seksualnog ponašanja. Žena koja se oblači u mušku odjeću, može biti doživljena ekstravagantno, ali za nju se neće smatrati da ima neki poremećaj“.
Psihologija, Školska knjiga, 2006.
- „Spolni odgoj podrazumijeva: a) samodisciplinu i ovladavanje vlastitim spolnim nagonima i strastima, b) oblikovanje i jačanje odgovornosti prema sebi i drugima, c) suočavanje s izvanjskim izazovima, i d) zdravstvenu zaštitu i prevenciju spolnih bolesti“.
Etika 2: Čovjek kao društveno biće, Školska knjiga, 2014.
- „U posljednje se vrijeme u gotovo cijelom svijetu javno ponižavaju kršćani koji dižu svoj glas za istinu o ljudskom biću, početku ljudskog života ili istinu o braku“.
Dođi i vidi 2: udžbenik katoličkoga vjeronauka, Salesiana, 2020.
- „Prvi 'kontakt' sa spolnošću čovjek je ostvario preko umjetnosti – slikarstva i kiparstva. Pretpovijesni je čovjek najprije nacrtao sebe, tj. ženu. U kasnijoj se fazi prehistorijske umjetnosti pojavljuju kipići ženskog tijela, tzv. Venere s izraženim oblinama: grudima, bokovima i trbuhom. Riječ je o oznakama spolnih dijelova tijela, čime je čovjek pokazao sklonost za isticanjem spolnosti. Žena je tako postala simbolom spolnosti. Primjerice, u renesansnom slikarstvu žena je prikazivana većinom otkrivenog dekoltea, ne bi li u prvi plan došli atributi spolnosti, npr. grudi“.
Etika 2: Čovjek kao društveno biće, Školska knjiga, 2014.

Literatura

- Bijelić, N. (2013.). *Analiza modula „Spolno/rodna ravnopravnost i odgovorno spolno ponašanje“ i „Prevenција nasilničkog ponašanja“ priručnika za Zdravstveni odgoj*. CESI, Zagreb.
- Bijelić, N. (2021.). *Provedba preventivnih programa i aktivnosti vezanih uz rodno uvjetovano nasilje, rodnu ravnopravnost i seksualno i reproduktivno zdravlje u srednjim školama na području Grada Zagreba (šk.god.2020/21 i 2021/22)*. CESI, Zagreb.
- Bijelić, N. i A. Hodžić (2013.). *Heteronormativity in Secondary Schools in Zagreb: Young Men Wearing Make-Up, Kissing and Walking Proudly*. *Družboslovne razprave* 29(73): 43–60.
- Brumen, S. (2012.). *LGBT Tematika u udžbenicima za srednju i osnovnu školu*. Kontra, Zagreb.
- LORI (2016a). *Smjernice za suzbijanje homofobije i transfobije te vršnjačkog nasilja na osnovi spolne orijentacije i rodno identiteta u školama*. LORI, Rijeka.
- LORI (2016b). *Priručnik za nastavnike/ice i stručne suradnike/ice o suzbijanju homofobije i transfobije te vršnjačkog nasilja nad LGBTIQ učenicima/icama*. LORI, Rijeka.
- *Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2012a). Istraživanje: Rodni aspekt u udžbenicima etike za srednje škole*. PRS, Zagreb.

- *Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2012b). Istraživanje: Rodni aspekt u udžbenicima vjeronauka za osnovne i srednje škole*. PRS, Zagreb.
- *Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova (2013.). Istraživanje: Rodni aspekt u udžbenicima prirode i društva, prirode i biologije za osnovne škole*. PRS, Zagreb.
- *Regionalni ured Svjetske zdravstvene organizacije za Europu i Savezni centar za zdravstveno obrazovanje (2010.) Standardi spolnog odgoja u Europi - Okvir za kreatore političkih odluka, obrazovne i zdravstvene institucije i stručnjake*. Savezni centar za zdravstveno obrazovanje - BZgA, Köln.
- *Roditelji u akciji – RODA (2017.). Pogled prema različitim obiteljima - Jednoroditeljske, posvojiteljske i dugine obitelji kroz analizu zakonodavstva, osnovnoškolskih udžbenika i formulara*. Roda, Zagreb.
- *Štambuk, M., Dugine obitelji i LORI (2022.). Iskustva i potrebe mladih LGBTIQ osoba u Hrvatskoj: Izvještaj o rezultatima istraživanja*. LORI, Rijeka.

Popis kurikuluma

- Kurikulum nastavnog predmeta Priroda i društvo za osnovne škole
- Kurikulum nastavnog predmeta Priroda za osnovne škole
- Kurikulum nastavnog predmeta Biologija za osnovne i srednje škole
- Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije
- Kurikulum nastavnog predmeta Etika za gimnazije
- Kurikulum nastavnog predmeta Politika i gospodarstvo za gimnazije
- Kurikulum nastavnog predmeta Psihologija za gimnazije
- Kurikulum nastavnog predmeta Sociologija za gimnazije
- Kurikulum nastavnog predmeta Islamski vjeronauk za osnovne škole i gimnazije
- Kurikulum nastavnog predmeta Katolički vjeronauk za osnovne škole i gimnazije
- Kurikulum nastavnog predmeta Pravoslavni vjeronauk za osnovne škole i gimnazije
- Kurikulum međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje za osnovne i srednje škole
- Kurikulum međupredmetne teme Osobni i socijalni razvoj za osnovne i srednje škole
- Kurikulum međupredmetne teme Zdravlje za osnovne i srednje škole

Popis nastavnih materijala

Biologija

- BIOLOGIJA 8, udžbenik iz biologije za osmi razred osnovne škole; Valerija Begić, Marijana Bastić, Julijana Madaj Prpić, Ana Bakarić; Alfa, 2020.
- BIOLOGIJA 2, udžbenik iz biologije za drugi razred gimnazije; Sunčica Remenar, Mirela Sertić Perić, Fran Rebrina, Snježana Đumljija; Alfa, 2020.
- BIOLOGIJA 2, radna bilježnica iz biologije za drugi razred gimnazije; Vedran Balta, Danijel Škrtić; Profil Klett, 2021.

Etika

- ETIKA 1: SMISAO I ORIJENTACIJA, udžbenik etike u prvom razredu srednje škole; Igor Lukić, Marina Katinić, Bruno Ćurko, Marko Zec; Školska knjiga, 2014.
- ETIKA 1: NOVI PUTEVI, udžbenik etike u prvom razredu srednjih škola; Igor Lukić, Marina Katinić, Marko Zec; Školska knjiga, 2020.
- ETIKA 2: ČOVJEK KAO DRUŠTVENO BIĆE, udžbenik etike u drugom razredu srednje škole; Dafne Vidanec; Školska knjiga, 2014.
- ETIKA 2: TRAGOVIMA ČOVJEKA, udžbenik etike u drugom razredu srednjih škola; Igor Lukić, Marko Zec, Zlata Paštar; Školska knjiga, 2020.
- ETIKA 3: PRAVCIMA ŽIVOTA, udžbenik etike u trećem razredu srednjih škola;

Igor Lukić; Školska knjiga, 2020.

- ETIKA 3: BIOTEKA DANAS, udžbenik etike u trećem razredu srednje škole; Maja Žitinski; Školska knjiga, 2014.
- ETIKA 4: ETIKA ILI O DOBRU, udžbenik etike u četvrtom razredu srednje škole; Petar Jakopec; Školska knjiga, 2014.
- ETIKA 4: KORACIMA BUDUĆNOSTI, udžbenik etike u četvrtom razredu srednjih škola; Igor Lukić; Školska knjiga, 2021.

Građanski odgoj i obrazovanje

- ZNAM, RAZMIŠLJAM, SUDJELUJEM, priručnik za nastavnike: pomoć u provedbi Građanskog odgoja i obrazovanja; Iva Zenzerović Šloser (ured.); Centar za mirovne studije i Mreža mladih Hrvatske, 2014.
- UČENIK GRAĐANIN, priručnik za Građanski odgoj i obrazovanje; Lana Golob (ured.); Grad Rijeka, 2017.
- UČENICI GRAĐANI: INFORMIRANI, AKTIVNI I ODGOVORNI, priručnik za Građanski odgoj i obrazovanje; Lana Golob, Mirela Pašić (ured.); Grad Rijeka, 2018.
- UČENIK GRAĐANIN, zbirka prijedloga nastavnih priprema uz priručnik za Građanski odgoj i obrazovanje; Daniela Pecolaj, Mario Bajkuša, Maja Šarić (ured.); Forum za slobodu odgoja, 2021.

Hrvatski jezik

- HRVATSKE JEZIČNE NITI 7, udžbenik iz hrvatskoga jezika za sedmi razred osnovne škole; Sanja Miloloža, Ina Randić Đorđević, Bernardina Petrović; Alfa, 2020.
- HRVATSKI ZA 7/SEDMICA, udžbenik hrvatskog jezika za sedmi razred osnovne škole; Ela Družijanić-Hajdarević, Diana Greblički-Miculinić, Nataša Jurić-Stanković, Zrinka Romić; Profil Klett, 2020.
- HRVATSKI ZA 7/SEDMICA, radna bilježnica iz hrvatskog jezika za sedmi razred osnovne škole; Gordana Kučinić, Gordana Lovrenčić-Rojc, Valentina Lugomer, Lidija Sykora-Nagy, Zdenka Šopar; Profil Klett, 2020.
- SEMMICA, čitanka iz hrvatskog jezika za sedmi razred osnovne škole; Diana Greblički-Miculinić, Krunoslav Matošević, Lidija Sykora-Nagy, Dejana Tavas; Profil Klett, 2020.
- NAŠ HRVATSKI 7, radna bilježnica hrvatskoga jezika u sedmome razredu; Anita Šojat, Vjekoslava Hrastović, Nada Marguš; Školska knjiga, 2020.
- SNAGA RIJEČI 7, hrvatska čitanka za sedmi razred osnovne škole; Anita Šojat; Školska knjiga, 2020.
- FON-FON 2, udžbenik hrvatskog jezika

- za drugi razred gimnazije i srednjih strukovnih škola; Dragica Dujmović-Markusi, Tanja Španjić; Profil Klett, 2020.
- KNJIŽEVNI VREMEPLOV 2, čitanka za drugi razred gimnazije i srednjih strukovnih škola; Dragica Dujmović-Markusi, Sandra Rosseti-Bazdan; Profil Klett, 2020.
- FONOPLOV 2, integrirana radna bilježnica uz udžbenike hrvatskog jezika za drugi razred gimnazije i srednjih strukovnih škola; Dragica Dujmović-Markusi, Vedrana Močnik, Romana Žukina, Tanja Španjić, Tamara Vujanić; Profil Klett, 2020.
- HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST 2, integrirani udžbenik za hrvatski jezik drugi razred gimnazije; Korana Serdarević, Marina Čubrić, Ivan Marko Gligorić, Igor Medić; Školska knjiga, 2020.
- HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST 2, integrirana radna bilježnica za hrvatski jezik u drugom razred gimnazije; Jelena Popović; Školska knjiga, 2020.
- FON-FON 3, udžbenik hrvatskog jezika za treći razred gimnazije i srednjih strukovnih škola; Dragica Dujmović-Markuš, Tanja Španjić; Profil Klett, 2020.
- KNJIŽEVNI VREMEPLOV 3, čitanka za treći razred gimnazije i srednjih strukovnih škola; Dragica Dujmović-Markuš, Sandra Rosseti-Bazdan; Profil Klett, 2020.
- HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST 3, integrirani udžbenik hrvatskog jezika za treći razred gimnazije; Korana Serdarević, Marina Čubrić, Ivan Marko Gligorić, Igor Medić; Školska knjiga, 2020.

- HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST 3, integrirana radna bilježnica za hrvatski jezik u trećem razredu gimnazije; Igor Medić, Jelena Popović, Korana Serdarević; Školska knjiga, 2020.
- HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST 4, integrirani udžbenik hrvatskog jezika za četvrti razred gimnazije; Korana Serdarević, Marina Čubrić, Ivan Marko Gligorić, Igor Medić; Školska knjiga, 2021.
- HRVATSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST 4, integrirana radna bilježnica za hrvatski jezik u četvrtom razred gimnazije; Igor Medić, Jelena Popović, Korana Serdarević; Školska knjiga, 2021.

Islamski vjeronauk

- UDŽBENIK ISLAMSKOG VJERONAUKA, za 2. razred srednje škole; Senad Hevešević; Mešihat islamske zajednice u Hrvatskoj, 2020.

Katolički vjeronauk

- UČITELJU, GDJE STANUJEŠ? udžbenik za katolički vjeronauk petoga razreda osnovne škole; Mirjana Novak, Barbara Sipina; Kršćanska sadašnjost, 2020.
- UKORAK S ISUSOM, udžbenik za katolički vjeronauk osmoga razreda osnovne škole; Josip Periš, Marina Šimić, Ivana Perčić; Kršćanska sadašnjost, 2021.
- ODVAŽNI SVJEDOCI, udžbenik katoličkog vjeronauka za 2. razred srednjih škola; Viktorija Gadža, Nikola Milanović, Mirjana Vučica, Dušan Vuletić; Salesiana, 2016.

- DOĐI I VIDI 2, udžbenik katoličkoga vjeronauka za 2. razred srednjih škola; Ivo Džeba, Mario Milovac, Hrvoje Vargić, Šime Zupčić; Salesiana, 2020.
- ŽIVOTU USUSRET, udžbenik katoličkog vjeronauka za treći razred srednjih škola; Ivica Živković, Sandra Košta, Nikola Kuzmičić; Kršćanska sadašnjost, 2020.

Politika i gospodarstvo

- POLITIKA I GOSPODARSTVO, udžbenik za četvrti razred gimnazije; Ana Knežević-Hesky; Alfa, 2021.
- POLITIKA I GOSPODARSTVO, udžbenik za gimnazije i srednje škole; Goran Sunajko, Dario Čepo, Ivo Goldstein; SysPrint, 2014.
- POLITIKA I GOSPODARSTVO, udžbenik za srednje strukovne škole; Đuro Benić, Nataša Vulić; Školska knjiga, 2017.
- POLITIKA I GOSPODARSTVO, udžbenik u četvrtom razredu gimnazije; Natalija Palčić, Željka Travaš; Školska knjiga, 2021.
- POLITIKA I GOSPODARSTVO, radna bilježnica u četvrtom razredu gimnazije; Natalija Palčić, Željka Travaš; Školska knjiga, 2021.

Pravoslavni vjeronauk

- PRAVOSLAVNI KATIHIZIS 2, za drugi razred gimnazija i srednjih škola; Milica Petrović, Aleksandar Milojkov; Prosvjeta, 2020.
- PRAVOSLAVNI KATIHIZIS 3, za treći razred gimnazija i srednjih stručnih škola; Aleksandar Milojkov, Dragana Todorović; Prosvjeta, 2020.
- PRAVOSLAVNI KATIHIZIS 4, za četvrti razred gimnazija i srednjih stručnih škola; Radimir Marinković, Vladimir Pekić; Prosvjeta, 2020.

Priroda

- PRIRODA 6, udžbenik iz prirode za šesti razred osnovne škole; Marijana Bastić, Valerija Begić, Ana Bakarić, Bernarda Kralj Golub; Alfa, 2020.
- PRIRODA 6, udžbenik iz prirode za šesti razred osnovne škole; Biljana Agić, Sanja Grbeš, Dubravka Karakaš, Ana Lopac Groš, Jasenka Meštrović; Profil Klett, 2020.
- PRIRODA 6, udžbenik prirode u šestom razredu osnovne škole; Damir Bendelja, Doroteja Domjanović Horvat, Diana Garašić, Žaklin Lukša, Ines Budić, Đurđica Culjak, Marijana Gudić; Školska knjiga, 2021.
- PRIRODA 6, radna bilježnica za prirodu u šestom razredu osnovne škole; Damir Bendelja, Doroteja Domjanović Horvat, Diana Garašić, Žaklin Lukša, Ines Budić, Đurđica Culjak, Marijana Gudić; Školska knjiga, 2021.

Priroda i društvo

- PRIRODA, DRUŠTVO I JA 4, radni udžbenik iz prirode i društva za četvrti razred osnovne škole; Nikola Štambak, Tomislav Šarlija, Dragana Mamić, Gordana Kralj, Mila Bulić; Alfa, 2022.
- PRIRODA, DRUŠTVO I JA 4, radna bilježnica iz prirode i društva za četvrti razred osnovne škole; Nikola Štambak, Tomislav Šarlija, Dragana Mamić, Gordana Kralj, Mila Bulić; Alfa, 2022.
- POGLED U SVIJET 4: TRAGOM PRIRODE I DRUŠTVA, radni udžbenik za 4. razred osnovne škole, 1. dio; Nataša Svoboda Arnautov, Sanja Basta, Sanja Škreblin, Maja Jelić Kolar; Profil Klett, 2021.
- POGLED U SVIJET 4: TRAGOM PRIRODE I DRUŠTVA, radni udžbenik za 4. razred osnovne škole 2. dio; Nataša Svoboda Arnautov, Sanja Basta, Sanja Škreblin, Maja Jelić Kolar; Profil Klett, 2021.
- ISTRAŽUJEMO NAŠ SVIJET 4, udžbenik prirode i društva u četvrtom razredu osnovne škole; Tamara Kisovar Ivanda, Alena Letina, Zdenko Braičić; Školska knjiga, 2022.
- ISTRAŽUJEMO NAŠ SVIJET 4, radna bilježnica za prirodu i društvo u četvrtom razredu osnovne škole; Tamara Kisovar Ivanda, Alena Letina, Zdenko Braičić; Školska knjiga, 2022.

Psihologija

- PSIHOLOGIJA, udžbenik psihologije za drugi i treći razred opće i treći razred jezične gimnazije; Vesna Rakoci, Ana Ribarić Gruber, Željka Kamenov; Alfa, 2020.
- PSIHOLOGIJA, udžbenik psihologije za gimnazije; Denis Bratko; Profil International, 2008.
- PSIHOLOGIJA, udžbenik za gimnazije; Branimir Šverko, Predrag Zarevski, Silvija Szabo, Slavko Kljaić, Maja Kolega, Tanja Turudić-Čuljak; Školska knjiga, 2006.
- POSLOVNA PSIHOLOGIJA S KOMUNIKACIJOM, udžbenik za hotelijersko-turističke i ugostiteljske škole; Maša Močiljanin; Školska knjiga, 2009.
- PSIHOLOGIJA, udžbenik psihologije u drugom i trećem razredu gimnazije; Ana Boban Lipić, Ivana Jambrović Čugura, Maja Kolega; Školska knjiga, 2020.

Sociologija

- SOCIOLOGIJA, udžbenik za srednje škole; Zvonimir Bošnjak, Zlata Paštar, Anton Vukelić; Profil Klett, 2020.
- SOCIOLOGIJA, udžbenik sociologije u trećem razredu gimnazija; Vanja Dergić, Filip Čiček, Staša Šoh; Školska knjiga, 2020.

